

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVU

Arijanizam na Istoku

Diplomski rad

Mentor:

Doc. dr. sc. Drago Tukara

Student:

Domagoj Vidaković

Đakovo, 2018.

Sažetak

U razdoblju u kojemu je djelovao Arije krivovjerja su bila značajnija i prodornija nego prije. Nastaju u Istočnoj Crkvi. Arije, svećenik i teolog, pokrenuo je jednu od najvećih i najopasnijih hereza na kršćanskom istoku i u kršćanstvu uopće. Bila je to trinitarna i kristološka hereza arijanizam. Na njega su izvršila utjecaj neka od gnostičkih učenja, Platonova filozofija, a glavna misao vodilja mu je bila očuvati Božju transcendentnost i jedincatost. Nakon neuspjelog pokušaja njegova biskupa Aleksandra da Arije napusti krivi nauk, počinje širenje arijanske hereze što je ostavilo dalekosežne posljedice na život opće Crkve. U to vrijeme kršćanstvo dobiva slobodu te se u raspravu uključuje i carska vlast koja uskoro saziva Opći koncil u Niceji 325. godine. Jedan od razloga, ako ne i glavni, bio je Arije i njegov krivi nauk. Na koncilu pravovjerje pobjeđuje, a heretici nastavljaju svoje djelovanje u nadi da će doći i za njih bolja vremena. Ubrzo Arije stječe svoje sljedbenike te uspijeva izvršiti utjecaj i na samog cara. Mnogi pravovjerni biskupi bivaju protjerivani sa svojih biskupija, a među njima se osobito isticao Atanazije Veliki. Upravo je on, uz oce Kapadočane, dao najsnažniji doprinos pravovjernoj teologiji zbog čega je jedan od najzaslužnijih teologa za nadvladavanje arijanskog krivovjerja. Ključan je korak na tome putu bio Opći koncil u Carigradu 381. godine. Na tome koncilu pravovjerni biskupi donose jedan od najvažnijih i najjezgrovitijih dogmatskih formulacija - Nicejsko-carigradsko vjerovanje.

Ključne riječi: *Arije, hereza, carska politika, pravovjerje, Nicejsko-carigradski simbol vjere*

Summary

Arianism in the East

In the period of human history during which Arius lived, heresies were more profound and had much greater impact. They originated primarily in the Eastern Church. Arius, priest and theologian, began spreading one of the biggest and most dangerous heresies in the Christian east, and in Christianity in general. It was the trinitary and Christological heresy of Arianism. He was influenced by some gnostic teachings and Plato's philosophy, while his guiding principle was to preserve God's transcendence and oneness. After the failed attempt of his bishop Alexander to convince him to abandon his teaching, Arianism started to spread producing long term consequences in the life of the universal Church. During that period Christianity gained its freedom, imperial authority joined the discussion and convened an ecumenical council in Nicaea in 325. Arius and his heresy were probably the main reasons for the council. The council voted in the favour of orthodoxy, while the heretics continued to spread their teaching and hoped for the better times to come. Soon Arius gathered many followers and even succeeded in influencing the emperor. Many of the orthodox bishops were banished from their dioceses, while the most famous among them was Athanasius the Great. It was him who contributed the most to the orthodox theology, side by side with Cappadocian fathers, a role which made him one of the most creditable men in the overcoming of Arian heresy. The key step in overpowering the Arian heresy was the ecumenical council in Constantinople in 381. During that council orthodox bishops proclaimed one of the most important and most concise dogmatic formulations – the Nicene-Constantinopolitan creed.

Key words: Arius, heresy, imperial policy, orthodoxy, Nicene-Constantinopolitan creed

UVOD

Crkva se od apostolskih vremena suočavala sa krivovjerjima i herezama koje su imale negativne posljedice, ali i pozitivne učinke za razumijevanje istina vjere u životu Crkve. Pozitivni se učinci očituju u potrebi za preispitivanjem onoga što se vjeruje kako bi se te istine formulirale i objasnile vjernicima. Teološke su rasprave donijele konfrontaciju mišljenja i oslobađanje od rudimenata tradicije. Shodno tome, teologija se tako kroz stoljeća razvijala i bogatila novim pojmovima i zaključcima. Jedan od najozbiljnijih izazova, a ujedno i najopasnijih hereza bio je arijanizam – trinitarno-kristološka hereza koja se pojavila na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće. Ovaj rad želi upoznati, objasniti i rasvijetliti samo neke segmente ove hereze i tako dati mali doprinos poznavanju utjecaja dotične nauke na istoku.

Prvi dio ovoga rada pod naslovom „Začetak arijanske hereze“ upoznaje nas s Arijevom osobom, ranim fazama i idejama koje su utjecale na formiranje arijanske hereze, te pojašnjava bit nauka iste. Prikazat ćemo njega kao povijesnu osobu te vrijeme u kojemu je djelovao. Također, čini se vrijednim istaknuti kako je tekao put od dobronamjerne želje za boljim razumijevanjem vjerskih istina do tvrdokorne i vrlo perfidne hereze. Potom, bit će govora o utjecajima koja su doprinijela oblikovanju arijanskog krivovjerja. On kreira i osmišljava svoj heretičan nauk na osnovi mnogih dotadašnjih hereza. Zatim ćemo dalje u radu opširnije prikazati samu srž Arijevog nauka.

U drugome dijelu rada pod naslovom „Utjecaj Arijeva krivovjerja na ondašnju teologiju“ bit će riječi o utjecaju arijanizma na kršćanski Istok. Ova kristološka hereza bila je naizgled vrlo privlačna jer je na jednostavan način prikazivala Krista. Prouzročila je u ondašnjoj Crkvi mnoge probleme te izvršila velik utjecaj na teologiju. Govorit ćemo o Nicejskom koncilu i post-nicejskom razdoblju. Jedna od tema bit će i carska vjerska politika i miješanje države u crkvena pitanja. Budući da je Arijeva hereza bila vrlo privlačna, stekao je brzo i mnoge sljedbenike. Neke od njih ćemo prikazati u jednoj od tema rada.

U trećem dijelu „Odgovor Crkve na Istoku“ bit će riječi o reakciji i odgovoru Crkve, i to s naglaskom na promišljanja i doprinose najvećih teoloških velikana kršćanskog istoka: Atanazija, Bazilija, Grgura Nazijanskog i Grgura Nisanskog. Kao i mnoge druge hereze, i ova je izazvala najbolje pravovjerne teologe onoga vremena koji

su uložili izuzetne napore kako bi odgovorili na krivovjerje. Na kraju bavit ćemo se Carigradskim koncilom koji je održan 381. godine i događajima na njemu. Upravo na ovom koncilu zadan je posljednji udarac arijanizmu i pravovjerje je izvojevalo pobjedu. Rezultat toga je jedan od najvažnijih dogmatskih obrazaca, nicejsko-carigradski simbol vjere.

1. ZAČETAK ARIJANSKE HEREZE

1.1. Arije kao povijesna osoba

Početak i povod velikih teoloških rasprava u zlatnom razdoblju kršćanstva bilo je krivovjerje koje je aleksandrijski prezbiter Arije započeo propovijedati u drugom desetljeću četvrtoga stoljeća. U to je vrijeme bio prilično nejasan odnos božanskih osoba unutar Presvetog Trojstva. Jedni su težili prema subordinacionističkim rješenjima (npr. Lucijan iz Antiohije), dok su drugi bili skloni monarhijanskim idejama (Sebelije i modalisti).¹

Arije je bio prezbiter grada Baukalisa u Aleksandriji gdje je tumačio Pismo. Rođen je u drugoj polovici III. stoljeća. Njegova je želja bila da bude propovjednik i egzegeta, a ne filozof. Arija je u službu postavio njegov biskup, aleksandrijski patrijarh Aleksandar.²

Govoreći o predstavnicima krivovjerja kroz povijest, razvidno je kako su nositelji krivovjernih ideja bili vodeći intelektualci koji su željeli dovesti do boljega shvaćanja kršćanskih istina. Arije je bio učen čovjek, nadareni glasnogovornik i pisac, te je vrlo brzo svojim retoričkim vještinama i uvjeravanjem stekao mnogo istomišljenika. Njegov nauk pokazao se vrlo privlačnim, a rado ga je iznosio u svojim pismima, koja je pisao u pjesničkim oblicima.³

Rođen je vjerojatno u Libiji oko 260. godine, u staroj pokrajini Cireni, a kao prezbiter djelovao je u Aleksandriji. Neko vrijeme je bio učenik Lucijana iz Antiohije, mučenika. Prije nego li je počeo propovijedati svoj krivi nauk glede Kristova božanstva, za vrijeme biskupa Petra Aleksandrijskog (300.-311.g.), Arije je pripadao melecijanskoj shizmi. Nakon toga spominje se da se vratio u Crkvu. Oko 320. godine, dok je služio kao prezbiter u gradu Baukalisu, svojim propovijedanjem izazvao je žestoke svađe, biskupov intervent, javnu raspravu i naposljetku osudu, nešto kasnije potvrđenu od egipatskih biskupa. Nije napisao mnogo, a od svih njegovih djela imamo malo toga sačuvano, jer su mu heretična djela spaljena. Neka djela su ipak uspjela preživjeti u djelima mnogih crkvenih otaca, kao što je Atanazije Veliki. Ono što je došlo do naših dana i u što imamo uvid jesu nekoliko sačuvanih pisama (Euzebiju iz Nikomedije,

¹ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 21. 11. 2017.)

² Usp. SCHÖNBORN CHRISTOPH, *Bog posla Sina svoga*, KS, Zagreb, 2008., str. 53.

³ Usp. ŠAGI BUNIĆ TOMISLAV J., *Povijest kršćanske literature I.*, KS, Zagreb, 1976., str. 227.

Aleksandru iz Aleksandrije), dijelove Thaliae (Gozba) i ispovijest vjere upućenu Konstantinu.⁴ Postoje podatci da je u Aleksandriji vršio dužnost predstojnika lučke crkvene općine te da je imao utjecaja među asketama i djevicama.⁵

1.2. Različita učenja koja su utjecala na Arija

Možemo se zapitati koja su to učenja izvršila utjecaj na Arija i na njegov nauk. Za početak ustvrdimo glavni problem koji je mučio Arija: dokazati i potvrditi apsolutnu Božju jedincatost i transcendentnost. Zanimljivo da su njegovi protivnici, monarhijanci, također zamijetili ovu nužnost.⁶

Za monarhijanizam možemo reći da je neuspjeli pokušaj da se vjerovanje u jednoga Boga uskladi sa vjerom u Krista, pravog Božjeg Sina. Iz njega proizlaze adopcionizam i patripasionizam. Adopcionisti su smatrali Krista običnim čovjekom spašavajući na taj način jedinstvo Boga. Krist je tako samo uzdignut zbog svojih zasluga na časno mjesto Božjega Sina. S druge strane patripasionisti su Sina smatrali čistom projekcijom Oca. Sin se od Oca razlikuje samo po imenu, iz čega proizlazi da je na križu trpio Otac u liku Krista. Sebelije početkom III. stoljeća sistematizira patripasionizam i zastupa mišljenje da su tri božanske osobe načini postojanja i objave jednoga Boga koji se u stvaranju objavio kao Otac, u otkupljenju kao Sin, u posvećenju kao Duh Sveti (modalizam).⁷

Arije se nije mogao osloniti na aleksandrijsku školu, koja je isticala stvarnu razliku između božanskih osoba koje se shvaćalo subzistentnim zbiljnostima. Aleksandrijska škola je bila prožeta origenizmom, te se Arije odlučuje na subordinaciju Sina Ocu, te ovoga prvoga na radikalna način isključuje iz sfere božanskoga, ne mogavši zapravo priznati da je Sin puka objava Oca. S druge strane, Arije se povremeno služio Origenovom školom, gdje je uzimao nauk te ga prerađenoga koristio u svrhu svoga nauka.⁸

Što se tiče Origenova nauka, teški problem koji mu je priskrbio optužbu za krivovjerje jest smještanje Sina na niži položaj od Oca. Otac ima vlast nad Sinom, a

⁴ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 21. 11. 2017.)

⁵ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 25.

⁶ Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 489.- 490.

⁷ Usp. PAVIĆ JURAJ – TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 85.-86.

⁸ Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 489.-490.

Origen za tu tvrdnju nalazi temelj u Evanđelju po Ivanu: „Čuli ste, rekoh vam: «Odlazim i vraćam se k vama». Kad biste me ljubili, radovali biste se što idem k Ocu jer Otac je veći od mene“ (Iv 14,28). Nadalje, Origen pojašnjava: Tvrđimo da Spasitelj vlada nad svim bićima koja su mu podređena osobito kada ga poimamo kao Boga, kao Logos, kao Mudrost, kao Pravednost i kao Istinu; ali to ne znači da on vlada nad Ocem i Bogom, koji naprotiv ima vlast nad njim. Jasno je dakle da se Arije poslužio nekim idejama Origena kao što je njegova kristologija.⁹ Origenova kristologija je vrlo složena. Prema njemu, prilikom utjelovljenja, ljudska je duša sjedinjena s Logosom. No iako su Logos i Otac suvječni, Logos je ipak podređen Ocu.¹⁰

Primjećujemo da se u trinitarnim sporovima vrlo često spominje Origenovo ime. Tako su se i arijanci pozivali kasnije na njega kao tobožnjeg pobornika njihova nauka. Pravovjerni teolozi, posebno oci Kapadočani, osporavali su svako arijansko svojatanje velikog učenjaka. No, unatoč tome, ni u Crkvi svi ne misle tako. Štoviše, neki optužuju Origena kao začetnika arijanizma i nekih drugih krivovjerja.¹¹

Također Arije se poslužio i platoničkom filozofijom, osobito srednjim platonizmom koji mu je pružio određena misaona oruđa koja su se uklapala u sam krivovjeren nauku. „Bilo je vrijeme u kojem ga nije bilo“ čest je obrazac koji koristi Arije i arijanski pisci a svoj nastanak duguje srednjem platonizmu u čijem je ozračju korišten u raspravama vezanima za vječnost svijeta. Možemo ustvrditi da je Arijeva filozofija srednje platonska, više nego neoplatonska, te da je za svoje argumentacije koristio izraze onodobne filozofije. Arije odbacuje rađanje Sina iz Očeve supstancije promatrajući to rađanje, opet u sklopu nekog besmislenog postupka, kao dijeljenje Božje supstancije. Tako on u polemici sa sljedbenicima nicejskoga nauka zastupa mišljenje da je promatrati Boga kao vječnog Stvoritelja isto kao i tvrditi da je stvorenje kao takvo vječno.¹²

1.3. Pojava Arijeva krivovjerja

Početak se Arijeva djelovanja datira oko 318. godine. Euzebije Cezarejski nam o tome piše, jer se naime Arije za pomoć obratio i samom Euzebiju. Zbog te povezanosti

⁹ Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 133.

¹⁰ Usp. McGRATH ALISTER E., *Uvod u kršćansku teologiju*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“/Ex libris d. o. o., Rijeka, 2006., str. 347.

¹¹ Usp. GOLUŽA BOŽO, *Povijest Crkve*, TIM, Mostar, 1998., str. 105.

¹² Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 489.- 490.

Arija i Euzebija neki njegovi suvremenici (Euzebije Nikomedijski) su Euzebija smatrali arijevcem, no to nije posve točno. Postojala je svojevrsna povezanost Euzebija i Arija, no Arijeve tvrdnje su Euzebiju bile posvema strane. Euzebije je pisao biskupu Aleksandru Aleksandrijskome, na čijem teritoriju je inače Arije djelovao i bio prezbiter. Euzebije je želio da se spor oko Arija riješi mirno i bez puno govorkanja, jer je uvidio opasnost od širenja ovog krivovjernog nauka. U jesen 324. godine sazvana je sinoda u Cezareji Palestinskoj. Biskupi su se na sinodi izjasnili da žele Ariju dati slobodno izražavanje u njegovome aleksandrijskome krugu, no od Arija su tražili da u svojim nastupima ne prelazi ovlasti koje su mu kao svećeniku pripadale. Također su tražili da se Arije podvrgne svome biskupu Aleksandru. Arije ovaj dobronamjieran savjet biskupa nije poslušao. Početkom 325. godine održana je sinoda u Antiohiji. Biskupskome skupu je predsjedao zapadni teolog biskup Hozije iz Kordobe. Bilo je prisutno oko pedeset i devet biskupa. Razlog ovoj sinodi bio je izbor novog biskupa za Antiohiju, jer je dotadašnji biskup Filogonije umro. No iz rasprava vidimo da su sinodalni oci zapravo željeli raspravljati o Ariju. Plod sinode je sinodalno pismo u kojemu se nalazi svojevrsno vjerovanje. Antiohijskoj sinodi je prisustvovao i Euzebije Cezarejski koji nije htio potpisati pismo u kojemu sinodalni oci osuđuju Arijev nauk. Zato je izopćen i dat mu je rok za razmišljanje do sabora koji se te godine imao održati u Ankiri.¹³ Utjecaj Arija i njegova nauka se sve više širio i vrlo brzo je postao ozbiljna prijetnja za opći crkveni nauk. Duskora je dobar dio istočnoga carstva bio zahvaćen.¹⁴

1.4. Arijev nauk

U svojim propovijedima Arije se pokušava suprotstaviti raznim herezama njegova vremena, ponajviše modalizmu i gnosticizmu. S jedne strane ističe Kristovu samostojnost spram Oca, a s druge, pokušava sačuvati Božje jedinstvo. Sve Arijeve tvrdnje proizlaze iz načela da je Bog jedan jedini, jedini dobar i jedini besmrtni. Sve što bi ugrozilo Božju jedincatost mora biti odbačeno. Zato Bogu ništa ne može biti slično. Tako Arije odbacuje Sinovo božanstvo, i govori da Sin može biti slika samo u krhkosti radikalne nesličnosti. Između Boga i svega što nije Bog postoji nepremostiv ponor. Bog je vječna osamljenost na strani nestvorenoga. O Bogu se može reći samo ono što se ne može reći za stvorenja. Sinu nije moguće osjetiti Oca. Arije, da bi protumačio ulogu

¹³ Usp. MANDAC MARIJAN, *Euzebije Cezarejski Crkvena Povijest*, Služba Božja, Split, 2004., str. 13.-14.

¹⁴ Usp. SCHNEIDER ALFRED, *Kristologija*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2008., str. 164.

Logosa, služi se uobičajenim kategorijama svoga vremena. Srednji platonizam je uvelike utjecao na Arijevu misao, te on tako shvaća odnos Boga i svijeta samo kao odnos koji se zbiva posredstvom nekog bića. Između osamljeno-transcendentnog Boga i područja stvorenoga svijeta stoji Logos, posrednik između Jednoga i mnogoga. Bog je stvorio Logosa kao funkciju stvaranja svijeta, te je iz toga uočljivo da je on stvorenje. Budući da stvoreni svijet ne podnosi Božju moć, mora nužno postojati posrednik između Boga i svijeta. Zato Bog najprije stvara Jedinoga, kojeg naziva Sinom, da bude posrednik i da bi uz njegovu pomoć stvorio svijet. Iz ovoga pak proizlazi da je svijet djelo Bogu podređenoga Logosa, te zbog toga ne nosi Božje tragove. Kroz svijet nije moguće nazrijeti Stvoritelja.¹⁵

Ispovijest vjere koju je Arije predstavio svome biskupu, Aleksandru Aleksandrijskome, izgledala je kao pravovjerje bez manjka. U njoj Arije ističe kako je Bog jedan jedini, nerođen, jedini bez počela i vječan, istinit i besmrtn koji je rodio svoga jedincatoga Sina prije vremena. No problem nastaje kada se ono što je bilo pripisivano Bogu, uskraćuje Sinu, kojega je Arije promatrao kao stvorenje. Za njega Sin nije vječan, nego je bilo vremena kada ga nije bilo. Tako je postojalo vrijeme kada je Otac bio sâm i tada još nije bio Otac u smislu te riječi. Potom je postao Otac. Sin ne bijaše prije rođenja, nego ima početak. Sin je stvoren iz ničega, i zato nije konsupstancijalan Ocu. Otac, pošto je stvorio Riječ, usvojio ga je kao Sina. On nema ništa po svojoj posebnoj supstanciji, koja bi bila svojstvena Bogu. Sin nije ni jednak Bogu ni konsupstancijalan. Otac je stran Sinu, jer je bez počela. Otac je stvorio Sina da se posluži njime u stvaranju svijeta, prema nauci koja podsjeća na onu o platonskom Demiurgu: „Bog stvori biće koje nazva Logos, Mudrost i Sin, da nas stvori po njemu“.¹⁶

Postaje nam jasna srž Arijeva nauka: Sin Božji nije vječan niti je iste naravi kao Otac, iz čega slijedi da nije pravi Bog, nego prvorođeni stvor Božji. Nauk da je Sin (Logos) posrednik preko kojega Bog stvara svijet nije nov, to je nastavak filozofije židova Filona iz prvoga stoljeća. Također se Arijev nauk nastavlja na Origenove spekulacije i racionalizam antitrinitaraca Sebelija i Pavla Samosatskoga iz trećega stoljeća.¹⁷ „Arije uči da je Logos stvoren iz ništa voljom Očevom, ali naglašava da nije

¹⁵ Usp. SCHÖNBORN CHRISTOPH, *Bog posla Sina svoga*, KS, Zagreb, 2008., str. 53.-54.

¹⁶ Usp. GALOT JEAN, *Kristologija*, UPT, Đakovo, 1996., str. 229.-230.

¹⁷ Usp. PAVIĆ MATIJA, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Biskupijska tiskara u Đakovu, Đakovo, 1891., str. 9.

rođen iz Očeve biti. Zato nije pravi Bog, nego je po svojoj naravi stvorenje. Logos je suvječan Ocu, stvoren je prije drugih bića i bilo je vrijeme kada ga nije bilo.“¹⁸

„Osnovni Arijev problem jest: kako se nestvorena, nedjeljiva Božja bit priopćuje svijetu stvorenih, mnogovrsnih stvari? On odgovara: putem Logosa. Logos je posrednik stvaranja, prvo i najplemenitije stvorenje.“¹⁹ Uz to Arije još naglašava da Logos nije jednak Ocu, on ne proizlazi iz Božje biti i ne može biti Bog. Logos je ograničen i promjenjiv, nije rođen ali je stvoren iz ništa. Taj Logos se utjelovio u Isusu Kristu. Naslov Sin Božji je dobio na temelju svojih etičkih vrлина, pa nije naravni nego adoptirani sin. Ova trinitarna zabluda arijanizma pogađa u odnos između Oca i Sina. Arijeva pogriješka je u tome što je vlastitom spekulacijom, dedukcijom iz Božjih svojstava pokušao opravdati stvaranje i utjelovljenje Logosa mimo povijesnog puta objave. Drugim riječima, živoga Boga povijesti istiskuje Bog filozofa.²⁰

Arije je otvoreno zastupao subordinacionizam tvrdnjom da Riječ (Logos) nije vječna, nego stvorena. Zasniva svoju teološku postavku na origenovskoj trojstvenoj nauci koja je u to vrijeme bila tradicionalna u Aleksandriji, a držala je Oca, Sina i Duha Svetoga trima hipostazama (to jest individualnim i subzistentnim stvarnostima) koje se međusobno razlikuju i podređene su (subordinacionizam) jedna drugoj, premda imajući udjela u jednoj božanskoj naravi. Naglašavajući na radikalnan način podređenost među trima osobama, vjerojatno kao reakciju na sabelijanizam i određeno pre materijalno poimanje Sinova rođenja iz Oca, Arije zamišlja Oca kao monadu potpuno transcendentnu i neovisnu u odnosu na Sina, koji je od njega potpuno manji, ne samo po hipostazi, već i po naravi, tako da je Sin također Bog, ali po položaju, auktoritetu i slavi na nižem stupnju od Oca, te ne može biti Sin u metafizičkom smislu riječi već samo u moralnom. Pravi božanski atributi se odnose samo na Oca: nerođen, vječan i nevidljiv.²¹

Arije Kristu pripisuje tri svojstva kojima pokušava dokazati da nije Bog: prvo, da je Sin Božji stvorenje; drugo, da nije od vječnosti, tj. da je od Boga stvoren samo kao

¹⁸ PAVIĆ JURAJ – TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 146.

¹⁹ SCHNEIDER ALFRED, *Kristologija*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2008., str. 163.

²⁰ Usp. SCHNEIDER ALFRED, *Kristologija*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2008., str. 163.-164.

²¹ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 21. 11. 2017.)

najuzvišeniji stvor; i kao treće navodi da Isus nije iste naravi, tj. da nije iste biti kao Bog Otac, te tako nije ni pravi Bog.²²

Osobito je zanimljiv Arijev nauk o Kristovoj duši. Tako nam o Ariju sv. Toma Akvinski govori u svojim Stožerima kršćanske vjere: „Arije naučava da Krist nije imao dušu, iako je rođen od Marije Djevice i bio Riječ Božja. Ulogu duše obavljalo je božanstvo. Tu Arije ide protiv Svetoga Pisma, jer Isus govori sam za sebe na nekoliko mjesta da je imao najistinitije sve što čovjek ima osim grijeha. Evo nekih citata: „Duša mi je nasmrt potresena“ (Iv 12, 27) i „ Duša mi je nasmrt žalosna“ (Mt 26, 38). Koncilski oci u *Credū* svetoga Nicejskoga koncila, da bi otklonili Arijevu zabludu, dodaju „i postao čovjekom“.²³

U kontekstu nauka o Duhu Svetomu, Arijeva pneumatologija naglašava da je Duh stvorenje i zato različit u naravi i od Oca i od Sina. Na ovo se koncilski oci u Niceji nisu obazirali. Dokaz tome je Vjeronanje koje se tek kratko zadržava na Duhu Svetomu, pri kraju. Temeljitiya rasprava o Duhu Svetomu se javlja kasnije, poslije Niceje, javljanjem arijevca Asterija.²⁴

Arije u svom propovijedanju i nauku polazi od tvrdnje da je „Riječ tijelom postala“. On se pita tko je ta Riječ što postaje tijelo? Temeljna misao koja vodi Arija jest ta da postoji samo jedno biće koje je u pravom smislu Bog. Pod pojmom jednoga Boga Arije misli na starozavjetnog Jahvu i novozavjetnog Boga Oca. Po njemu jedino to biće je nestvoreno i jedino njega možemo smatrati vječnim, bez ikakva počela. Dalje razvija nauk da u naravi toga transcendentnoga bića nitko ne može imati udjela, jer bi to značilo da se Božja narav može dijeliti, što se pak protivi Božjoj jedincatosti. Prema tome nemoguće je da išta proizlazi iz Božje biti. Ime Otac u Novom zavjetu se samo u prenesenom značenju upotrebljava za Boga. Valja uočiti da je Arijev Bog samo naizgled biblijski, a u svojoj je biti čisto filozofski pojam, budući da nema doticaja sa svijetom i da je strogo transcendentan. Nužno je zaključiti da je takav Bog neosjetljiv za

²² Usp. PAVLOVIĆ AUGUSTIN, *Sv. Toma Akvinski Stožeri kršćanske vjere*, Symposion, Split, 1981., str. 46.

²³ Usp. PAVLOVIĆ AUGUSTIN, *Sv. Toma Akvinski Stožeri kršćanske vjere*, Symposion, Split, 1981., str. 52.-53.

²⁴ Usp. MANDAC MARIJAN, *Grgur iz Nise Velika kateheza*, Služba Božja, Makarska, 1982., str. 26.

ovozemaljska zbivanja, a tako se niječe povijest spasenja i Bogu se prijeći ulazak u ljudski život.²⁵

Po Ariju, biblijski govor o Božjoj Riječi nema veze sa Isusom Kristom. Biblija često spominje Riječ koja je samo Božje svojstvo i nema posebne hipostatičnosti. Ta Riječ nema ništa zajedničko sa Riječi koja se utjelovila u osobi Isusa Krista. Ovo je razlikovanje dviju Riječi vrlo bitno za razumijevanje Arijeva nauka. Arije sav svoj nauk gradi oko ove „druge“ Riječi, Isusa Krista. Za Isusa arijevcima konstantno izjavljuju da je stvorenje kojemu je mjesto u redu stvorenja. Bog je Riječ stvorio iz ničega posredstvom svoje vlastite riječi koja je u njemu samome. Ta Riječ je stvorena prije svih vremena i prva, prije svakog drugog stvora. Ovo pak Arije potkrepljuje navodom iz Rim 8, 29 gdje se govori o „prvorodencu među mnogom braćom“. Arijevcima još tvrde kako Novi zavjet govori za Isusa kako je Sin i kako se iz Boga rađa. No taj govor je samo slikovit. Roditi, kažu, u tom slučaju znači stvoriti. Bog nikoga ne rađa jer bi to rađanje značilo Božju diobu, te tako umanjevanje roditeljeve biti. To pak, kažu arijevcima, u Bogu nije moguće.²⁶

„Prema tome Riječ nastaje snagom Božje stvoriteljske volje. Sin ne biva unutaršnjom božanskom nuždom, već se pojavljuje kad Bog hoće i odluči. Otud je jasno da Riječ nije vječna već je bilo vremena kad Riječ nije postojala.“²⁷

Na poseban način arijevcima su isticali da Riječ nije istobitna s Ocem. Ne može biti, jer Riječ i Otac ne pripadaju u isti razred bića. Govor o istobitnosti pretpostavlja rađanje u Bogu, što je nemoguće. To bi također značilo da je Božja narav neka tvar koja se može dijeliti, te bi se tako dijelila između Oca i Riječi. Da je tako, Riječ bi bila dio Božje biti, no to bi Boga umanjilo. Zato se ne smije reći da je Riječ istobitna s Bogom, nego da mu je posve neslična i tuđa.

Slijedeći Arijev nauk uočavamo da se ne odriče naziva Riječ, Sin i Bog za Isusa iz Nazareta. Isus se zove Riječ tek zato jer ima udjela u Božjoj atributivnoj riječi. Ukoliko je Bog predvidio da će mu biti odan i poslušan, Isusa se naziva Sinom. Kao i ostali ljudi, Isus je samo po milosti Božjoj Sin. On je posinjen, ne rađa se iz Božje biti i nosi naziv Boga, ali to nije u zbilji. Isus je samo diviniziran, kao i ostali ljudi. Uostalom, sam

²⁵ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 27.

²⁶ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 28.

²⁷ MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 28.

je Isus izjavio da je Otac veći od njega (Iv 14, 28). I Pavao je propovijedao da će Sin na koncu vremena samoga sebe „podložiti“ Bogu (1 Kor 15, 28). Sve nam to govori kako Isus nije istiniti i pravi Bog. Isto tako Krist je, po arijevcima, bio u stanju sagraješiti. To mu je omogućavala njegova slobodna volja. Arije priznaje da je Isus ipak bio bez grijeha i trajno vjeran Bogu, ali tu nadodaje da to ne postiže snagom svoje naravi, nego naklonošću Božje milosti koja ga je snažila u dobru. Isus je svjesno usklađivao svoju volju sa Božjim poticajima i zato nikada nije sagraješio. Na taj način je zavrijedio sebi i nama spasenje. Bio je moralno savršen i potpuno krjepostan te je postigao najveći stupanj savršenosti, o čemu nam piše evanđelist Luka: „Isus napredovaše u mudrosti i milosti“ (Lk 2, 52). Glavna zadaća stvorene Riječi je da se po njoj stvori svijet. Bog je sazdao Riječ da njenim posredstvom dovede u opstanak ostala stvorenja. Prema tome, Riječ je sredstvo stvaranja. Taj Riječ nije isto što i supstancijalna Božja Riječ, pa tako Krist ne poznaje Boga izravno. On ima tek ograničenu spoznaju Boga. I za njega je, kao i za sve ljude, Bog nespoznatljiv i neizreciv. Zato Krist nije objavitelj Boga, jer ne može objaviti nijednu istinu koja bi se odnosila na samu Božju bit. Arije ističe da je Krist najsavršenije stvoreno biće. Jedino je Isus izišao izravno iz Božje stvaralačke ruke. Svojim kreposnim životom je zavrijedio da ga se naziva „sinom“, „mudrosti“ čak i „Bogom“. Tako vidimo da je Arijev Krist u zbilji srednje biće između Boga i stvorenoga svijeta, iako se po naravi nalazi među stvorenjima. Možemo reći da je Krist kod Arija u neku ruku polubog koji zadovoljava potrebe širokih pučkih slojeva.²⁸

Origen je tvrdio, a kasnije i aleksandrijski biskup Aleksandar koji je Arija osudio na saboru u Aleksandriji, da je Sin suvječan Ocu. Arije odgovara da ako je Sin suvječan, onda mora biti i nerođen kao i Otac. Budući da u božanstvu ne mogu biti dva nerođena, jer to je protiv Božje jedincatosti, Sin dolazi poslije Oca i od Oca dobiva svoje postojanje. Otac Sina rađa *ex nihilo*. Sin je jedino stvorenje koje je Otac stvorio, sva ostala stvorenja stvara Sin vršeći volju Očevu. Iz toga proizlazi da je i Duh Sveti stvoren od Sina, kao i anđeli pa sve ostalo što je stvorio Bog po Sinu. Druge dvije hipostaze ne mogu dijeliti istu bit s Ocem. Sin nije naravan Sin Očev, jer nemaju istu narav. Otac je Logosa posinio milošću, i zato se Logos može nazivati Sinom.²⁹ Sina treba smatrati stvorenjem, ali ipak uzdignutim iznad drugih stvorenja. Budući da je Sin

²⁸ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 29.

²⁹ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 10. 12. 2017.)

stvorenje on ima svoj početak te kao takav ne može spoznati i obuhvatiti Onoga koji nema početak. Sin nije ipak kao druga stvorenja, no ovisi o Božjoj milosti.³⁰

Prema tome, Bog je, u smislu srednjeg platonizma, neizreciv, nerođen, bez porijekla i nepromjenjiv. Osnovni problem koji ovdje uočavamo jest veza između tog nestvorenog i nedjeljivog bitka sa svijetom onoga što je nastalo i što je mnogostruko. U tu svrhu i službu Arije stavlja Logosa, drugog Boga, ujedno prvo i najčasnije stvorenje, posrednikom stvaranja. Taj Logos je stvoren u vremenu, iz ničega, on je promjenjiv i pogrešiv. Na osnovu njegove etičke samopotvrde adoptiran je za Sina. Očito je da kod Arija Bog filozofa potiskuje biblijskoga Boga.³¹

Arije je naučavao da je Logos prvo Očevo stvorenje, ali ga nije posve svrstao među stvorove, iako se tako činilo. No samim time što je Logosa stavio u neki međupoložaj između Boga i svijeta, u samoj klici zanijekao je boštvo Logosa, njegovu istobitnost s Ocem i njegovu vječnost. Zbog svoje duhovnosti, savršenstva i transcendentnosti, Bog ne može imati nikakve veze sa svijetom niti ga stvoriti. Zato Bog stvara Logosa kao posredničko biće koje nije vječno. Arije je držao istovjetnima pojmove rođen i stvoren te je zahtijevao da budu držani isključivo u odnosu sa stvaranjem iz ničega. Iz toga Arije stvara nauk da je Sin rođen prije vremena i vjekova, ali da je postojalo vrijeme kada ga nije bilo. U njegovu nauku prepoznajemo filozofsko neoplatonističko uvjerenje da je apsolutni božanski bitak bitno različit od svakog drugog bitka. Prema tome Stvoritelj i ono što je stvoreno dualistički stoje jedno naspram drugoga. Isus Krist tek na temelju svoje etičnosti, dobrote koju je pokazao u svome djelovanju zaslužuje božansko ime. Tako Otac proklamira Isusa svojim Sinom – dakle Sin Božji po milosti, a ne po naravi. Pri argumentiranju svojega nauka, arijanci su se koristili etičkim kategorijama stoičke filozofije. Filozofskim dokazima su pridruživali i dokaze iz Biblije, koji su za njihovu prividnu racionalnu logiku imali i određenu uvjerljivost. Ovdje mislimo na sve one tvrdnje u kojima utjelovljeni Sin na bilo koji način potvrđuje svoju podređenost (zapravo poslušnost) Ocu, a osobito teofanije u Starom i Novom zavjetu koje su Arijevi sljedbenici tumačili kao dokaz za Sinovljevu subordinaciju.³²

³⁰ Usp. McGRATH ALISTER E., *Uvod u kršćansku teologiju*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“/Ex libris d. o. o., Rijeka, 2006., str. 348.

³¹ Usp. KASPER WALTER, *Bog Isusa Krista*, UPT, Đakovo, 1994., str. 279.

³² Usp. KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001., str. 137.

Gledano u prethodno opisanoj perspektivi, arijanizam se pokazuje kao sinkretistička filozofija religije i kao posljednji izdanak gnoze. Razlika jest u tome što je u arijanizmu dualizam više prikriven negoli u gnostika. Ukoliko arijanci svode Logos na biće koje je između Boga i svijeta, oni time omogućavaju ulaženje starih mitoloških poimanja i predodžbi u kršćanstvo. Konačni učinak njihovog apstraktnog neoplatonički obojenog monoteizma jest poimanje koje pokazuje jasnu težnju prema antičkom politeizmu s njegovim nebom heroja i polubogova (Krist je samo jedan od njih). Pri tome je nominalno zadržana neka vrsta Trojstva, ali sastavljena iz bitno međusobno različitih i podređenih bića. Arijanizam se stoga ne smije shvaćati naprosto kao osobiti oblik kršćanskog neoplatonizma u kojem je uvijek bila nazočna snažna religijsko-mistična crta. Arijanizam je prije svega proizvod racionalno-sinkretističke misli sa snažnim tendencijama k pučkoj filozofiji onog doba negoli izgrađeni kršćansko-neoplatonički sustav. Ipak, to nije nipošto dokaz protiv njegove privlačnosti i popularnosti. Baš naprotiv. Arijanizam svojim sadržajem i naglim širenjem postaje pogibeljna opasnost za čitavu Crkvu. Pravovjerje koje je na koncu svega izvojevalo svoju pobjedu ne bi pobijedilo da nije bilo teologije koja se u tom razdoblju počela razvijati i oblikovati kao znanost od učiteljstva pravovjernih biskupa.³³

Arije je svoj krivi nauk izložio u spisu *Thalia*. Taj nauk je nadaleko zasnovani sinkretizam, u kojemu su došli do izražaja svi oblici dotadašnjih trinitarnih i kristoloških hereza. Arijanizam je pokrenuo narodne mase i Crkva je bila prisiljena sazvati opći koncil u Niceji.³⁴

³³ Usp. KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001., str. 137.-138.

³⁴ Usp. PAVIĆ JURAJ – TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 146.

2. UTJECAJ ARIJEVA KRIVOVJERJA NA ONDAŠNJU TEOLOGIJU

2.1. Teološko-politička klima u vremenu Arijeva djelovanja

Teološki prijepori u vremenu u kojemu je djelovao Arije nadvisili su sve prethodne, i po opsegu, i po važnosti. O svim bitnim točkama kršćanske vjere vodila se rasprava. Država je postala kršćanska pa je došlo do izravnog miješanja civilne vlasti u crkvena pitanja. Teološke rasprave su tako često dobivale karakter političkih borbi. Carevi su sazivali s vremena na vrijeme ekumenske koncile na kojima se raspravljalo o spornim pitanjima. Na taj način su se okupljale sve crkvene snage koje su bile sposobne braniti, pojašnjavati i razvijati pravovjeran nauk. S obzirom na materiju teološke sporove možemo podijeliti u tri glavne skupine:

1. Trinitarno pitanje. U prvom razdoblju često se raspravljalo o odnosu između Oca i Sina, gdje je trebalo nadvladati arijanizam i poluarijanizam, a u drugoj fazi raspravljalo se o naravi Duha Svetoga. Ova pitanja riješena su na koncilu u Niceji 325. godine i Carigradu 381. godine.
2. Iz trinitarnog spora razvio se kristološki. Najprije je trebalo pobiti arijansko mišljenje i nauk Apolinara iz Laodiceje prema kojem Logos nije imao potpunu ljudsku narav. Nakon toga nametnula se potreba odrediti odnos između dviju Kristovih naravi i osuditi nestorijansko dijeljenje tih naravi. Valjalo se obračunati i s monofizitima koji su zastupali nauk o stapanju tih dviju naravi u jednu. Nauk o ovim pitanjima definiran je na trećem i četvrtom ekumenskom koncilu u Efezu 431. odnosno Kalcedonu 451. godine. Posljedica ovih sporova bilo je nastajanje mnogih nacionalnih raskolničkih Crkava na Istoku, od kojih su neke preživjele do danas. Na kraju nastao je spor i oko Kristove volje, a o kojemu se raspravljalo i posljednji put obračunalo na šestom ekumenskom koncilu u Carigradu 680.-681. godine kada je osuđen monoteletizam.
3. Na Zapadu je prevladavao praktično-religiozni interes. U isto vrijeme na osnovi kristološkog pitanja buknuo je antropološki ili soteriološki spor, u kojem se raspravljalo o prvotnom čovjekovu stanju. Ovdje se Crkva morala boriti sa pelagijancima i polupelagijancima. Moramo spomenuti sv. Augustina koji je bio najveći borac za pravovjerje protiv Pelagija.

Uz ove nabrojane sporove bilo je i mnogo manjih koji su uglavnom proizlazili ili su na neki način povezani sa ovim glavnima. Iako uglavnom nisu bili opasnost za Crkvu, znalo se dogoditi da i mali sporovi uzdrmaju temelje teologije. Takva je na primjer bila rasprava sa donatistima i spor oko *Tri kapitula*.³⁵

U vremenu kada Konstantin počinje vladati kršćani su bili još uvijek neslobodni. Konstantin donosi nadu da bi mogli konačno postati priznati u cijelom carstvu te na njega kršćani gledaju kao na onoga koji „donosi svjetlo u mračnim vremenima“, kako nam piše povjesničar Euzebije. Kršćani slave svoje svetkovine u svjetlu i sjaju po ulicama i trgovima. Konstantin je svojom pobjedom nad Licinijem ponovno stvorio jedno veliko i jedinstveno carstvo u kojemu su sve zemlje tadašnjeg svijeta sakupljene pod jedno miroljubivo vladalačko žezlo. Gledajući iz perspektive jedinstva, car smatra da to jedinstveno carstvo treba ispovijedati i jednu vjeru te i na taj način biti povezano. Ova namjera cara da proglasi jednu vjeru u cijelom carstvu pobudila je kod nekih biskupa Istoka sumnju da će takvo zajedništvo Crkve i države imati za Crkvu zabrinjavajućih posljedica. Sam Konstantin je za sebe smatrao da je od Boga poslan kako bi obnovio i pomogao izgradnju kršćanskih zajednica i Crkve. Neposredno nakon što je postao jedinim vladarom u Carstvu, njegova vjerska politika kroči izvana putem koji je, polazeći od ravnopravnosti s postojećim religijama što ju je car već 312. bio udijelio kršćanstvu, oprezno, ali s jasnim ciljem, smjerao prema nesumnjivu prvenstvu nove religije u javnosti. Ta se politika očituje u nizu odredaba i mjera koje ispunjavaju 13 godina vladavine što su mu bile preostale. To je započelo ediktom stanovnicima istočnih pokrajina kojim su ispravljene nepravde nanesene kršćanima. Tako su dokinute sudske odredbe protiv časti i dobra kršćana, kao što su gubitak prijašnjeg položaja u javnoj službi i pribrajanje ropskom staležu, vraćanje zaplijenjenog ili prodanog posjeda pojedinih kršćana njima samima ili njihovim nasljednicima, povratak nekadašnjih posjedovnih prava kršćanskim općinama, makar da su te vrijednosti sada u posjedu državne blagajne i dr. Ove i slične odredbe nedvojbeno pokazuju veliku simpatiju cara prema kršćanima. Tako car jednim ediktom zabranjuje visokim činovnicima vanjsko ispovijedanje njihove vjere žrtvovanjem, dok su kršćanski činovnici istog položaja mogli slobodno i javno obdržavati svoje obrede. Time je praktično dokinuta jednakost svih građana pred zakonom.³⁶

³⁵ Usp. GOLUŽA BOŽO, *Povijest Crkve*, TIM, Mostar, 1998., str. 101.-102.

³⁶ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 6.-8.

Zakonodavstvo cara Konstantina ostaje i dalje otvoreno kršćanskom utjecaju iako su postojeći zakoni i društveni poredak, u koji između ostaloga Konstantin nije dirao, i poštivanje postojećeg rimskog prava ograničavali taj utjecaj. Za nas su važne odredbe koje se tiču heretika i shizmatika. Tako jedan carski edikt o novacijevcima nalaže da imaju vratiti sve nekretnine koje su preoteli od Katoličke Crkve. Ovaj edikt nije jedini, nego je jedan od mnogih koje je car proglasio (protiv valentinovaca, marcionovaca, pavlovaca, katafrigidijaca) a kojima se osuđuju heretici te im se zabranjuje svako sastajanje, čak i u privatnim kućama. Njihove se crkve konfisciraju i predaju Katoličkoj Crkvi. Dobro je imati na umu da Konstantin ne prijeti nikakvim kaznama pojedinom članu neke heretičke zajednice koji ostaje pri svom vjerskom uvjerenju, premda je njegov govor kada je riječ o hereticima tvrd, jer su u njegovim očima pobunjeni kršćani. On smatra da treba poduzeti mjere protiv svake hereze jer ona narušava mir i slogu u kršćanstvu te tako donosi veliku opasnost za mir i red u cijelom carstvu. Postepeno se poganski kultovi i stara religija istiskuju iz javnog života te u državnim službama sve više ima kršćana koji djeluju i rade kao slobodni građani.³⁷

Konstantin Veliki je Crkvi carskim proglasom 313. godine dao slobodu, ali on je Crkvu vezao za carstvo i carstvo za Crkvu. Crkva i carstvo su međutim bili uznemireni religioznim sporom koji je sve više rastao. Raspravljalo se o najsvetijem, o Osnivaču, o Gospodinu. Onaj koji je pokrenuo rasprave bio je Arije. Kao nadareni pisac skupljao je mnoge pristaše, osnovao općinu. Svi ovi prijepori i rasprave, kao što je bilo pitanje datuma slavljenja Uskrsa, ponukali su Konstantina da sazove opći koncil. Pozvao je car biskupe u Niceju te im čak dozvolio da koriste carsku poštansku kočiju kako bi lakše došli na koncil koji se imao dogoditi.³⁸

2.2. Nicejski koncil 325. godine

Rasprava sa arijancima se uskoro pretvara u sukob neviđenih razmjera, te dostiže svoj vrhunac kada je Arije izravno napao svoga biskupa Aleksandra. Biskup mjesne Crkve, želeći sačuvati dobar glas svijetu, nije htio dati u javnost taj sukob. Ipak zbog Arijeve bezočnosti saziva 320. godine sinodu u Aleksandriji. Tom je prilikom nekih stotinjak biskupa izopćilo Arija i osudilo njegov nauk. Unatoč tome, njegov nauk se nakon toga još više širi. Otišao je u Malu Aziju i uspio postići da svijete sinode (u Nikomediji i Cezareji) odobre njegov nauk. U istočnom dijelu carstva počinje se stvarati

³⁷ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 8.-10.

³⁸ Usp. JEDIN HUBERT, *Crkveni sabori*, KS, Zagreb, 1980., str. 14.-15.

i jačati protuarijansko pravovjerje čemu su uvelike pridonijela pisma biskupa Aleksandra. Početkom 325. godine održava se Antiohijska sinoda, koja je osudila Arijevo učenje i time još više produbila jaz između pravovjerja i krivovjerja. Na toj sinodi potvrđeno je Arijevo izopćenje te su uz njega osuđeni njegovi sljedbenici među kojima je bio i Euzebije Cezarejski, crkveni povjesničar.³⁹

„Vidimo da su teze koje je propovijedao Arije ubrzo naišle na protivljenje njegova biskupa Aleksandra, a i mnogih ostalih biskupa na Istoku. Arije je izopćen iz Aleksandrijske Crkve, nakon čega je došlo do raskola u Crkvi cijeloga carstva. Da bi završio ove razmirice, car Konstantin je 325. godine sazvao biskupe carstva na sinodu u Niceju, na prvi ekumenski koncil.“⁴⁰

Prije samoga sazivanja koncila, car Konstantin se još nadao da će se borba i razdor uspjeti zaustaviti teološkom raspravom. Nakon neuspjele intervencije njegovog teološkog savjetnika, biskupa Hosija iz Kordobe, napustio je svoje optimistično gledanje na nastalu situaciju te je bio primoran učiniti već spomenuto, a to je sazivanje carske sinode u Niceji 325. godine. Na njoj je predsjedao sam car i pri tome u dobroj mjeri uvjetovao njezin tijek. Biskup Euzebije Nikomedijski predložio je na koncilu *credo* i oko 300 biskupa, uglavnom istočnih, su predložili kako bi svi arijanci trebali ispovjediti vjeru. Taj obrazac *creda* bio je odbačen jer je sadržavao neke starije arijanske hereze. Euzebije Cezarejski je ponudio nešto umjereniji obrazac. On je zastupao umjereni origenistički stav o Sinu kao „drugom Bogu“, te je išao prema tome da se mimoide metafizičko pitanje o istovjetnosti naravi Oca i Sina. Ortodoksni biskupi su uspjeli, zahvaljujući vještoj agitaciji, postići da se u Euzebijev obrazac unese izraz *homoousios*, za što se osobno zauzeo i sam car. Biskupima je pošlo za rukom i to da se ubaci u vjeroispovjedni obrazac jedna preinaka koja je pridonijela jasnoći predloženog teksta: za Sina se veli da je on „iz Očeve biti“, „pravi Bog od pravoga Boga“, „rođen, ne stvoren“. Rezultat svih sinodalnih rasprava jest simbol vjere u kojemu je na nedvosmislen način utvrđena istobitnost Oca i Sina. Također je uspjeh ortodoksnih biskupa taj što je isključen privid subordinacionizma koji se dugo povlačio u biskupskim interventima, pa čak i kod Aleksandra Aleksandrijskog. Uz Simbol donijete su određene anateme koje odbacuju pojedine arijanske tvrdnje. Time je odbačen arijanizam, ali i nejasni origenizam. Posve je sigurno da su konačnu verziju Simbola

³⁹ Usp. KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001., str. 138.

⁴⁰ SCHÖNBORN CHRISTOPH, *Bog posla Sina svoga*, KS, Zagreb, 2008., str. 54.

vjere sastavili istočni biskupi. Za spomenuti je također da je pojam *homoousios* shvaćen u smislu jedne biti ili supstancije, te je u svojoj primjeni na samostojnu osobu bio uvjetovan zapadnjačkom mišlju.⁴¹

Na koncilu u Niceji, pod predsjedanjem Hozija Kordobskog, i prisutnost legata pape Silvestra, okupilo se više od 200 biskupa koji su većinom pripadali dvjema teološkim tradicijama suprotnima arijanzizmu. Umjerene origeniste je predvodio Aleksandar Aleksandrijski, iz čije mjesne Crkve dolazi prezbiter Arije. Monarhijance azijske tradicije je predstavljao Marcel iz Ancire i Eustazije iz Antiohije.⁴²

Možemo slobodno reći da milanskim ediktom (312.) započinje zapadno kršćanstvo, a Nicejskim koncilom započinje razvoj zapadne teologije. Arijev nauk odlučno Riječ stavlja i uvrštava u red stvorenja. Koncilski oci su uvjereni kako ova opcija odvodi daleko od kršćanske poruke i istine. Krista treba tumačiti polazeći od vječnog jedinstva Oca i Sina. Nametnulo se neizbježno pitanje, koje je Arije vješto izbjegao, koje direktno zadire u Božju bit: kako u Bogu mogu biti tri osobe a da se ne naruši jedinstvo? Ovdje se nećemo baviti Nicejskim Simbolom (DH 125) u njegovoj cjelovitosti. On preuzima temeljne crte i postavke starih simbola, vjeru u jednoga Boga, Oca, Svevladara, Stvoritelja svih stvari, Krista i njegovo djelo spasenja, Duha Svetoga. Onaj dio koji nas ovdje zanima, s obzirom na temu koju obrađujemo, važan je za kristologiju i glasi: Vjerujemo „u jednoga Gospodina Isusa Krista, Sina Božjega, koji je kao Jedinorođenac rođen od Oca, to jest iz Očeve biti, Bog od Boga, Svjetlo od Svjetla, pravi Bog od pravoga Boga, rođen, ne stvoren, istobitan s Ocem (ὁμοούσιον τῷ Πατρί), po kojem je postalo sve što je na nebu i na zemlji“ (DH 125).

U pravoslavnoj literaturi navodi se:

„Prvi i drugi vasiljenski sabor u Nikeji i u Carigradu preuzimajući ispovedanje vere na krštenju od jerusalimske crkve odredili su konačni tekst koji se odnosi na Isusa Hrista, u obliku Nikejsko-carigradskog simbola koji govori o njemu da je, s jedne strane, Božji Sin, Jedinorodni, Jedinosušan, sa Ocem rođen pre vekova; s druge pak, da se ovaplotio od Duha Svetog i Marije djeve i postao čovek. U suštini se, dakle, ispoveda da se Prevečni Božji Sin ovaplotio i postao čovek od djeve Marije, Bogorodice, i

⁴¹ Usp. KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001., str. 138.-139.

⁴² Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 10. 12. 2017.)

*ovaploćenjem se zbililo ipostasno jedinstvo, ili jedinstvo u jednoj ipostazi, božanske i čovečanske prirode, Ipostasi Isusa Hrista. Potrebno je naglasiti da se načelno ispoveda da je Isus Hristos postojao kao Božji Sin, dakle kao Ipostas, ili kao božansko lice pre ovaploćenja. Jer je Isus Hristos rođen po čovečanstvu od djeve Marije, Jedan i Isti sa božanskom Ipostasju rođen od Oca pre vekova.*⁴³

Za kristologiju su nam važna dodatna pojašnjenja. U Simbolu se govori: Isus je rođen od Oca kao Jedinorođenac, to jest iz Očeve biti. Pojmom rođen naglašava se razlika između rođenja i stvaranja. Krist je nestvoren. Nadalje dolazimo do ključne riječi Nicejskoga koncila, a to je *homousios* (istobitan). Prvi puta se u *credu* koristi filozofski termin i pravi se odmak od biblijskoga izričaja. Strogo držanje samo na biblijskom govoru zatvorilo bi vrata svakom teološkom razvoju.⁴⁴

Kada kažemo da je Isus Sin Božji, mi u njemu priznajemo Sina koji je od sve vječnosti rođen od Oca. Mi kažemo da je Isus Sin Božji, da je Bog. U Nicejskom Simbolu vjere ispovijedamo da je Isus Krist jednorodeni Sin Božji, rođen od Oca prije svih vjekova, Bog od Boga, svjetlo od svjetla, pravi Bog od pravoga Boga, rođen, ne stvoren, istobitan s Ocem. Tim riječima smo upućeni na jedinstveni odnos koji se odvija između Oca i Sina. Tu smo uvedeni u najdublji identitet Isusa te smo pozvani da priznamo preegzistenciju Isusa. Ispovijedati Isusa kao Sina Božjega znači priznati i tvrditi da se Bog u toj mjeri solidarizirao s čovječanstvom da ga je, po Isusu, unio u sam misterij svoje Božanske stvarnosti. Ove činjenice su morale biti jasne koncilskim ocima kada su domišljali najprikladnije izraze kojima bi izrekli najsvetije istine kršćanske vjere.⁴⁵

Arijevo vjerovanje da je Krist stvorenje i da je bilo vremena kada ga nije bilo krivo je i protiv svjedočanstva Svetoga Pisma. Doista, u Evanđelju po Ivanu stoji: „Ja i Otac jedno smo“, tj. po naravi. Kao što je Otac bio uvijek, tako i Sin; i kao što je Otac pravi Bog, tako i Sin. Protiv Arijeve tvrdnje da je Krist bio stvor, koncilski oci su u Vjerovanju izjavili „Vjerujem u pravoga Boga od pravoga Boga“. A protiv tvrdnje da Krist nije bio od vječnosti, nego stvoren u vremenu, Vjerovanje kaže „rođena, ne

⁴³ STANILOJE DIMITRIJE, *Pravoslavna dogmatika II*, Eparhija istočnoamerička, Beograd, 1993., str. 25.

⁴⁴ Usp. SCHÖNBORN CHRISTOPH, *Bog posla Sina svoga*, KS, Zagreb, 2008., str. 55.-56.

⁴⁵ Usp. TETTAMANZI DIONIGI, *Ovo je naša vjera*, KS, Zagreb, 2009., str. 48.-49.

stvorena“. Protiv izreke da Krist nije iste biti s Ocem u Vjeronanje je dodano „istobitna s Ocem“. Dužni smo vjerovati da je Krist jedinorođeni Sin Božji i uistinu Božji Sin, da je oduvijek bio s Ocem. Dužni smo vjerovati i da su Otac i Sin dvije različite osobe, i da je Sin iste biti s Ocem. U ovom životu to vjerujemo, a u vječnosti ćemo to savršeno gledati.⁴⁶

Na Nicejskom koncilu je prisustvovalo više od 200 biskupa, ali se kroz povijest često naziva koncilom „318 biskupa“. U broju 318 treba vidjeti referencu na Post 14, 14-16 gdje se kaže kako je Abraham oboružao 318 sluga kako bi iz zatočeništva oslobodili Lota. Nicejski su biskupi proglašeni za 318 Božjih slugu koji su oružjem vjere iz arijanskoga sužanjstva na slobodu izveli svrgnutu Božju Riječ.⁴⁷

Odluka cara Konstantina 313. godine kojom daje potpunu slobodu kršćanima je izuzetna prekretnica u životu Crkve. Tada joj je dana puna sloboda vjeroispovijedanja, puna javnost življenja i djelovanja. Takvom prekretnicom se može smatrati i Nicejski koncil: to je prvi događaj kad Crkva pred punom javnošću idejno zacrtava najbitniji dio svojega vjerovanja, po kojemu se razlikuje od svih drugih, a zacrtava ga koristeći se sredstvima koja su produkt vrhunskih nastojanja one kulture. Upravo od 325. godine počinje intenzivno intelektualno naprezanje i oštro sukobljavanje među teolozima, posebno na Istoku. Valjalo je u tim vremenima sačuvati kršćansku vjersku baštinu i što bolje je rasvijetliti u misaonom svijetu tadašnjeg društva. Sama mogućnost da se održavaju koncili kao što je bio Nicejski, da se na njima brzo stvore dalekosežne odluke pred očima čitave javnosti, prisiljavala je tadašnje crkvene intelektualce na intenzivan misaoni napor te na oprezno i odgovorno korištenje kršćanskom terminologijom, koja se upravo u tim vremenima počela koristiti filozofskim pojmovljem. Stoga je Nicejski koncil, umjesto da bude završetak rasprava, postao početak borbi i odgovarajućeg dubokog teološkog promišljanja.⁴⁸

Zaista je teško razumjeti kako su arijanci uspjeli pristati na usvojen Simbol vjere. Nicejski simbol bio je toliko jasan i jednoznačan u protivljenju arijanizmu. Možemo pretpostaviti da su arijanci računali na igranje terminologijom, te su se kasnije služili raznim jezičnim doskočicama kako bi tumačili Simbol na sebi prihvatljiv način.

⁴⁶ Usp. PAVLOVIĆ AUGUSTIN, *Sv. Toma Akvinski Stožeri kršćanske vjere*, Symposion, Split, 1981., str. 46.-47.

⁴⁷ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 31.

⁴⁸ Usp. ŠAGI BUNIĆ TOMISLAV J., *Povijest kršćanske literature I.*, KS, Zagreb, 1976., str. 32.

Također su arijanci morali pripaziti da ne idu kontra cara, jer bi to značilo pobunu i ne bi dobro završilo. Treba imati na umu da Niceja nije ni izbliza okončala borbu sa arijancima. Biskupi na koncilu su bili više vođeni mišlju kako da obrane pravovjerje, nego mišlju kako da ga zaokruženo i u svim vidovima cjelovito izraze. Moglo se očekivati da će Nicejski koncil dogmatsko pitanje malo bolje i savršeniije riješiti. Svakako, ogroman posao je napravljen definicijom istobitnosti Oca i Sina. Time je osigurano savršeno Božje jedinstvo nasuprot svakom tritetizmu kao i pravo boštvo Sina u obrani protiv svakog subordinacionizma i sabelijanizma. No nije ništa rečeno po pitanju odnosa božanskog jedinstva naspram dvojstva ili trojstva osoba. Nije bilo dotaknuto pitanje ni osobnog odnosa Sina prema Ocu. Također ništa nije rečeno ni o tome kako Sin izlazi od Oca. Sve te nedorečenosti su ostavile arijancima dovoljno prostora za manipulacije, koje su kasnije predstavljale veliku opasnost za opstanak pravovjerja u Crkvi.⁴⁹

2.3. Postnicejsko razdoblje i prvi Arijevi sljedbenici

Arijanizam je uhvatio maha i dugo je trajao jer je predstavljao jedan jednostavan način tumačenja otajstva Presvetog Trojstva dohvatljiv ljudskom razumu. Arije nije prihvaćao pomirenje između jedinstva naravi i trojstva osoba u Bogu, niti između ograničenog i neograničenog. Arije je prihvaćao razlikovanje osoba, za razliku od Sebelija, ali je nijekao naravno jedinstvo između Oca i Sina. Ako stavimo na stranu krivi nauk, arijanci se nisu previše razlikovali od pravovjernih vjernika. Nisu osporavali crkvene institucije, imali su sakramente i hijerarhiju. Tako je vrlo lako dolazilo do miješanja krivovjernih i pravovjernih. Tijekom četvrtoga stoljeća arijanska hereza je urodila mnogim manjim herezama koje su imale sve više učenika. Spomenuti ćemo najznačajnije: akacijevci, eudoksijanci, euzebijevci, aecijevci, eunomijanci, urzacijevci, semiarijanci i homojuzijci.⁵⁰

Vrijeme poslije Nicejskoga koncila nosi pečat trajnog i žestokog osporavanja vjere koja je na tome koncilu proglašena. Vrijeme je to velikih crkveno-političkih nemira i dubokih dogmatskih kriza. Arijevi učenici su preoteli i zavladaali gotovo svim

⁴⁹ Usp. KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001., str. 139.

⁵⁰ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 3. 2. 2018.)

mjesnim Crkvama na kršćanskom Istoku. Car Konstantin koji je dao Crkvi slobodu i potvrdio pravovjerje u Niceji umro je 337. godine.⁵¹

„Početkom 350. godine, nadvladavši Magnencija, koji je svrgao s vlasti i pogubio njegova brata Konstansa, Konstancije II. postaje jedinim vladarom Rimskoga Carstva, dotad politički, kulturno i crkveno podijeljenog na Istok i Zapad, koji su bili međusobno neprijateljski nastrojeni i jedan o drugome uvelike neovisni.“⁵² Prevladavajuća struja na Istoku bila je ona protunicejska. No valja imati na umu da nisu sve struje bile u jednakom smislu protunicejske. Jedni su bili umjereni, nazivali su se euzebijevcima, dok su drugi bili otvoreno arijanski kao što je Eudoksije. Euzebijevce moramo razlikovati od pravih i izvornih arijanaca. Može se reći kako je za euzebijevce karakterističan nauk onaj Euzebija Cezarejskog i Aleksandra Aleksandrijskog kao zastupnika teologije hipostaza. Unutar stranke Euzebijevaca nalazila se cijela paleta stajališta: od prave i izvorne teologije u nicejskom duhu, no koja ne prihvaća termin homoousios, sve do začahurenog oblika arijanizma izrečena u umjerenim terminima, a ujedinjavao ih je zajednički protunicejski, protuatanazijevski a konačno i protuzapadni interes.⁵³

Pronicejska struja na Istoku predstavljala je minornu manjinu izloženu represiji, dok se Zapad odlikovao homogenošću u svojoj pronicejskoj orijentaciji. Temeljno disciplinarno pitanje koje je razdvajalo Crkvu bilo je pitanje izgnanih istočnih biskupa, na čelu s Atanazijem Aleksandrijskim osuđenim 335. godine odlukom sabora u Tiru. Vjerska politika koju je započeo car Konstantin Veliki, prema kojoj je car bio u određenom smislu poglavar i Crkve i države, koje su međusobno tijesno povezane, nakon smrti Konstancijeva brata Konstansa, nalagala je s političkim ujedinjenjem i ponovno ujedinjenje na crkvenom području, pri čemu je crkveno jedinstvo značilo i stabilno političko jedinstvo. Konstancije je očuvanje vjerskog mira vidio u podupiranju struje koja je bila najviše zastupljena. U Konstancijevo doba bila je to umjereni, srednja struja euzebijevaca. Favoriziranje ove struje od strane cara išlo je na štetu ekstremima.

⁵¹ Usp. MANDAC MARIJAN, *Bazilije Veliki Duh Sveti*, Služba Božja, Makarska, 1978., str. 9.- 10.

⁵² SIMONETTI MANLIO, *La crisi ariana nel IV secolo*, Institutum patristicum Augustinianum, Roma, 1975., str. 212.

⁵³ Usp. SIMONETTI MANLIO, *La crisi ariana nel IV secolo*, Institutum patristicum Augustinianum, Roma, 1975., str. 240.

Ti ekstremi su bili s jedne strane zastupnici radikalnog arijanizma, a s druge strane pobornici Nicejskoga *creda*.⁵⁴

Arije je htio zapravo helenizirati kršćansku poruku. U njegovu nauku vidimo da je htio racionalizirati otajstvo Trojedinog Boga, zbog čega je i bio kasnije osuđen na Nicejskom koncilu. Kroz cijelo četvrto stoljeće njegov nauk će razvijati njegovi sljedbenici, bilo radikalno bilo umjereno. U svakom slučaju, i jedni i drugi su zagovarali neprihvatljive stavove prema kojima je Krist bio ili posve različit od Oca, ili pak njemu samo sličan. Arijevo krivovjerje je uglavnom trinitarnog karaktera, ali ne smijemo zanemariti i kristološko krivovjerje koje je bilo utkano u njegov nauk. Prvo pravo kristološko krivovjerje započet će jedan od prvih Arijevih sljedbenika, Apolinar iz Laodiceje. U trinitarnom nauku, Apolinar je bio čak i protivnik Arija, s druge strane bio je istomišljenik u pogledu kristologije. Želeći sačuvati Kristovo božanstvo, koje je Arije ugrozio svojim naukom, on odlazi u drugu krajnost i poništava Kristovo čovječstvo. Sa Apolinarom se počinje postavljati i razvijati specifično kristološko pitanje i problem koji se odnosi na Isusovo čovječstvo.⁵⁵

2.3.1. Apolinar iz Laodiceje

Apolinar (310.-390.) je bio biskup Laodiceje, poznati teolog svojega vremena. Bio je prijatelj Bazilija i Atanazija. Svoj ugled u Crkvi stekao je braneći Nicejsko vjerovanje. Ono po čemu je Apolinar poznatiji jest njegova kristologija. On je prvi postavio pitanje Kristove sazdanosti. Prvi je u povijesti razvio razrađenu kristologiju, iako je u svome učenju bio pod utjecajem Arija. Tek kada je njegov nauk poprimio šire razmjere, Apolinar dolazi na ondašnju teološku pozornicu. On je prije svega htio odstraniti iz Crkve ono propovijedanje o Kristu gdje se isticao dualizam. To se prvenstveno odnosilo na Pavla Samosatskog i adopcijaniste. Oni su za Krista tvrdili da je običan čovjek na kojega je sišao Duh Božji. Apolinar kaže da takav Krist ne može biti Spasitelj. Ljude otkupljuje jedino utjelovljeni Bog. Krist je morao biti Bog da bi spasenje bilo zbiljsko. Zato je Apolinaru stalo da ljudsku zbilju najintimnije poveže s Bogom u Isusu Kristu. Apolinar se služi platonizmom. Tako govori da se čovjek definira kao duh u tijelu. Kad se ljudski duh nađe u tijelu, imamo čovjeka. Ljudska duša

⁵⁴ Usp. SOIĆ KRAFT VANDA, *Hilarijeva borba protiv arijanizma*, Crkva u svijetu, Split, 2016., str. 15.-16.

⁵⁵ Usp. BARIŠIĆ ANTO, *Teandrička kristologija Tomislava Janka Šagi-Bunića*, KS, Zagreb, 2012., str. 74.-81.

boravi u ljudskom tijelu, i to je običan čovjek. Istu definiciju Apolinar primjenjuje i na Krista. I tu je riječ o duhu u ljudskom tijelu. Samo, u Kristovu slučaju, u ljudsko tijelo se nastanio božanski duh. Po tijelu je Krist čovjek, a po duhu Bog. Iz toga proizlazi da čovjeka u Kristu uspostavlja sjedinjenje Riječi s ljudskim tijelom. Tako Riječ postaje tijelom. Atanazije se kasnije osvrće na ovaj nauk, te ističe da se po apolinarizmu Riječ pretvorila i preobrazila u put. Jasno, Apolinar to nije naučavao, bar ne po njemu. No, budući da je tvrdio kako Riječ u Kristu umjesto duše s tijelom tvori čovjeka, razumijemo zašto Atanazije to prikazuje kao pretvorbu Riječi u tijelo. Po Apolinaru, sjedinjenje duše i tijela u čovjeku nije samo slika sjedinjenja Riječi i tijela, nego pravo tumačenje otajstva Kristova utjelovljenja. Kao što smo i naglasili, u običnu čovjeku tijelo i duša tvore čovjeka, a u Kristu čovjeka tvori sjedinjenje Riječi i tijela. U ljudskom tijelu mjesto duše zauzima Riječ Božja. Iz svega proizlazi da Apolinar nije čuo Kristovu ljudsku dušu što je jedna od glavnih značajki njegove kristologije. Budući da j Isus začet Božjim zahvatom, jasno je da Krist nema ljudske duše, jer je nije imalo što prenijeti i uliti u Kristovo tijelo. Apolinar tako zaključuje da sami Logos u Kristovu tijelu vrši ulogu koju bi kod običnog čovjeka vršila ljudska stvorena duša. Riječ je u Isusu izravni nosilac svega što se u njemu zbiva, ona je životni pokretač Kristova tijela. Iz svega rečenoga slijedi da se Krist sastoji od dva dijela: tijela i Riječi.⁵⁶

Sv. Ćiril Aleksandrijski nam piše o apolinaristima. Tako on kaže da je Krist za apolinariste Riječ iz Boga Oca, Riječ ili Jedinorođenac koji se uistinu učovječio. Riječ je uzeto tijelo učinila vlastitim, ona je uzeto tijelo sa sobom sjedinila. Apolinaristi su držali da je Riječ kod svoga rođenja od Svete Djevice uzela samo tijelo. Dakle to tijelo nije posjedovalo ljudsku dušu. Oni Kristu niječu čovječstvo i prema njima Krist se ne može držati za potpunoga čovjeka.⁵⁷

Teodoret Cirski se bavi apolinarizmom. On bilježi da se, po apolinarizmu, osoba Boga Logosa utjelovila i boravila u svijetu. Ta tvrdnja je u potpunosti pravovjerna. Teodoret tu njihovu tvrdnju pozdravlja i prihvaća. Logos je uzeo ljudsku zbilju, koju apolinaristi nazivaju put, tijelo, uzeta narav. No problemi nastaju kada je u pitanju ljudska duša. Tu se nalazi krivovjerje Apolinara i njegovih sljedbenika. Oni tvrde da Bog Logos nije ljudski um, štoviše nije ni trebao. Pri utjelovljenju Logos od ljudske

⁵⁶ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 50.-52.

⁵⁷ Usp. MANDAC MARIJAN, *Ćiril Aleksandrijski Utjelovljenje Jedinorođenca-jedan Krist*, Služba Božja, Makarska, 2001., str. 109.-110.

naravi uzima tijelo koje oživljuje životno počelo, ali ne uzima ljudski um, razum ili pamet. U Isusu Kristu ono što pripada umu vrši Bog.⁵⁸

2.3.2. Euzebije iz Nikomedije

Nakon što je Arije bio osuđen na saboru u Aleksandriji 323. godine, on pronalazi mnoge istomišljenike na Istoku. Nekolicina biskupa prihvaća Arijev nauk, među kojima je bio najutjecajniji Euzebije iz Nikomedije, pod čijim predsjedanjem se u Nikomediji održava sabor koji Arija oslobađa krivice. Sve do Nicejskoga koncila Arije će imati utočište u Nikomediji.⁵⁹

Na čelu euzebijevaca bio je Euzebije Nikomedijski, Arijev pobornik od početka. Bio je primoran potpisati u Niceji vjerovanje, no ne i osudu Arija. Zbog svoje naklonosti Ariju poslije Nicejskoga koncila je neko vrijeme proveo u progonstvu. Obratom carske vjerske politike nedugo nakon Niceje i njegova se sreća okreće na bolje. Uz prave arijance uz Euzebija će iz različitih motiva pristajati i umjereni origenisti, koji su se na Nicejskom koncilu izjasnili protiv Arija, no jednako tako nisu mogli prihvatiti ni termin *homoousios* vidjevši u njemu opasnost od tumačenja u smislu sabelijanskoga monarhijanizma, tim više što je Marcel iz Ancire bio jedan od njegovih najvećih zagovornika.⁶⁰

2.3.3. Euzebije Cezarejski

Euzebije Cezarejski je bio važna osoba na Nicejskome koncilu. On je naime potpisao Nicejsko vjerovanje te je kao povjesničar sačuvao tekst vjerovanja za kasnije naraštaje. On se tijekom koncila dobro upoznao i prijatelji sa carem Konstantinom Velikim. Toliko da ga je car 335. godine pozvao u Carigrad da mu kao vrstan govornik održi govor za proslavu Konstantinova preuzimanja vlasti.⁶¹

Na Nicejski je koncil doputovao preko Ankire gdje se prvotno koncil trebao održati. Svi biskupi na koncilu su bili upoznati sa Euzebijevom učenošću, no on je ipak na koncil došao pod mogućim znakom antiohijskog izopćenja. To pak izopćenje je uklonjeno kada je Euzebije ispovjedio vjeru pred koncilskim ocima. Što se tiče pojma

⁵⁸ Usp. MANDAC MARIJAN, *Teodoret Cirski Izabrani spisi*, Služba Božja, Split, 2003., str. 53.-54.

⁵⁹ Usp. <http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/> (stranica konzultirana 4. 3. 2018.)

⁶⁰ Usp. SIMONETTI MANLIO, *La crisi ariana nel IV secolo*, Institutum patristicum Augustinianum, Roma, 1975., str. 102.

⁶¹ Usp. MANDAC MARIJAN, *Krst i euharistija u Novozavjetnoj i otačkoj predaji*, KS/Služba Božja, Zagreb-Split, 2016., str. 91.

istobitnosti Oca i Sina, on mu nije bio sklon, iako je potpisao Vjerovanje. 335. godine Euzebije putuje u Carigrad gdje se svečano slavi trideset godina Konstantinova preuzimanja vlasti. Tom je prigodom Euzebije održao zapaženi govor, te se naglo proširio glas o njemu kao vrsnom govorniku. Održava govor iste godine prilikom posvećivanja crkve Gospodnjega uskrsnuća u Jeruzalemu. Iz toga vidimo da je uživao veliki ugled u svoje vrijeme.⁶²

Nedugo nakon Nicejskoga koncila planula je rasprava između Euzebija i antiohijskoga patrijarha Eustatija. Eustatije se istakao na Nicejskom koncilu kao veliki branitelj pravovjerja što je kasnije i dokazao u svojim govorima i djelima. Neumorno se i u svim prigodama borio protiv arijanizma. Eustatije prigovara Euzebiju da je odstupio od nicejskoga teološkoga učenja, a Euzebije njemu predbacuje da je sabelijanac. Oko 330. godine održao se biskupski sastanak u Antiohiji kojemu su prisustvovali mnogi biskupi među kojima i Euzebije Cezarejski. Optužen je antiohijski patrijarh Eustatije kao sabelijanac te je lišen biskupske stolice. Car ga ubrzo nakon toga šalje u progonstvo. Ne moramo pogađati da iza toga stoji upravo Euzebije Cezarejski. Zanimljivo je da je na mjesto patrijarha Antiohije bio predložen upravo on, nakon što su protjerali Eustatija. Euzebije je taj položaj odbio.⁶³

Eustatije je zaslužio da ga spomenemo. Bio je jedan od najgorljivijih protivnika Arija. Bez dvojbe pripada među velike i značajne biskupe u Antiohiji. Prisustvovao je općem koncilu u Niceji te je čak vrlo vjerojatno da mu je i predsjedao. Prisutni arijevcima su znali sa kim imaju posla, zato su Eustatija držali svojim prvim i poglavitim protivnikom i stoga su čekali pravu priliku da mu naude i da ga se riješe. To su i dobili jer je car Konstantin nedugo nakon koncila prešao na arijansku stranu. Eustatije je osuđen na već spomenutoj sinodi i morao je otići u izgnanstvo u trački Trajanopolis. Preminuo je prije 338. godine. Bio je vrlo plodan teološki pisac i temeljit teolog. Najviše je pozornosti poklanjao Isusovoj ljudskoj duši i iskazivao joj najveće štovanje. Nažalost, njegova djela nisu došla do nas.⁶⁴

Još jedan događaj spominjemo gdje nam se Euzebije pokazuje nepoštenim. Naime, zbog velikih napada na Atanazija Aleksandrijskog od strane arijevacima, car

⁶² Usp. MANDAC MARIJAN, *Euzebije Cezarejski Crkvena Povijest*, Služba Božja, Split, 2004., str. 14.-15.

⁶³ Usp. MANDAC MARIJAN, *Euzebije Cezarejski Crkvena Povijest*, Služba Božja, Split, 2004., str. 15.-16.

⁶⁴ Usp. MANDAC MARIJAN, *Teodoret Cirska Izabrani spisi*, Služba Božja, Split, 2003., str. 36.-37.

određuje da se održi biskupski sabor. Sabor se održao 335. godine u Tiru a na njemu je prisutan bio i Euzebije. Na tom saboru osuđen je Atanazije i car ga šalje u progonstvo. Inače Atanazije nije Euzebija smatrao neprijateljem. Protiv Atanazijeve osude je ustao Marcel iz Ancire. On je slovio kao dubok i ozbiljan teolog i veliki protivnik Arija. Svim je silama branio nicejski nauk. I Marcel je završio slično kao i Atanazije, osuđen je za sabelijanizam i lišili su ga biskupske stolice. Još je Euzebije u svojim spisima nastojao naknadno teološki utvrditi Marcelovu osudu. Tako je nastalo Euzebijevo djelo *Protiv Ancirskoga biskupa Marcela*.⁶⁵

2.3.4. Aecije

Aecije je živio pedesetak godina nakon Arija i pripada naraštaju krivovjeraca koje se naziva i neoarijancima. Napisao je djelo *Kratke rasprave* u kojemu različitim logičkim silogizmima iznosi svoj nauk. On kaže o Bogu da je iznad svake kauzalnosti. Svojestvo da je nerođen dio je njegove naravi. Ista supstancija ne može biti u isto vrijeme rođena i nerođena pa iz toga proizlazi da je Sin, koji je rođen, različit od Oca. Sin ne može imati udjela u Očevoj biti. Aecije priznaje da je Sin rođen, ali veli da je to nedovoljno da mu se pripiše božanska narav na istoj razini kao i Ocu. Zbog toga znanstvenici Aecija nazivaju prvim predstavnikom anomejizma, odnosno pobornika apsolutne razlike u naravi božanskih osoba.⁶⁶

2.3.5. Eunomije

Eunomije je podrijetlom iz Kapadocije. On je prisni Aecijev suradnik u Aleksandriji i svome je učitelju ostao vjeran unatoč mnogim osudama koje su se nizale sve do Carigradskoga koncila 381. godine kada je zadan konačan udarac arijanizmu. Eunomije je Arijevoj baštini dao posebnu notu, tako da se njegove sljedbenike nazivalo eunomijancima. To pokazuje kako mu je nauk odstupao od Arijevog, ali ipak utemeljen na arijanizmu. Eunomije je oko sebe stvorio pravu školu koja se raspala oko 430. godine. Njegovo najpoznatije djelo je spis *Obrana*.⁶⁷

Eunomije uči da je čovjeku moguće svojim umom razumjeti i prodrijeti u samu Božju bit. To je čovjeku moguće zato što ga je Bog obdario razumom. Čovjeku je čak moguće i svojim rječnikom izraziti tu Božju bit. Božja je bit nerođenost. Budući da

⁶⁵ Usp. MANDAC MARIJAN, *Euzebije Cezarejski Crkvena Povijest*, Služba Božja, Split, 2004., str. 17.-18.

⁶⁶ Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 491.

⁶⁷ Usp. MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009., str. 492.

nerođenost pripada jedino i isključivo Bogu (Ocu), samo on je pravi Bog. Nitko drugi ne može biti Bog u pravom smislu riječi, pa tako ni Sin. Sin je rođen i on je Očevo stvorenje, ništa drugo. Otac mu je udijelio djelatnu moć sve ostalo što je stvoreno. Duh Sveti također nije Bog. On je prvo Sinovo stvorenje. Eunomije sigurno nije bio dubok pisac i teolog, ali su se ipak njegovi spisi čitali i stekli naklonost širih slojeva. On se koristio sofističkim izražavanjem i bitan mu je utisak kod čitatelja.⁶⁸

Njegovo krivovjerje su brzo uočili pravovjerni teolozi onoga vremena. Tako protiv Eunomija pišu Grgur Nazijanski, Grgur iz Nise i Bazilije Veliki. Bazilije u svom djelu *Protiv Eunomija* raščlanjuje njegovo djelo *Obrana*. On je mnogo doprinio da se razgoliti i odbaci ovo krivovjerje koje ništi samu bit kršćanstva. Grgur iz Nise se najcjelovitije pozabavio Eunomijevom krivovjernom teologijom. U potpunosti je pretresao Eunomijeve spise te je branio svoga brata Bazilija. Odbijajući i pobijajući njegovu zabludu Nisenac svojim spisima donosi jednu duboku trojstvenu teologiju. Ne smijemo zaboraviti ovdje spomenuti Apolinara iz Laodiceje. Iako je začetnik kristološke hereze apolinarizma, veliki je branitelj Nicejskoga vjerovanja. On se u svome djelu, koje se na žalost izgubilo, oštro suprostavlja Eunomiju.⁶⁹

⁶⁸ Usp. MANDAC MARIJAN, *Grgur Nazijanski Teološki govori i teološka pisma*, Služba Božja, Split, 2005., str. 52.-54.

⁶⁹ Usp. QUASTEN JOHANNES, *Patrologia II*, Biblioteca de autores cristianos, Madrid, 1977., str. 212.

3. ODGOVOR CRKVE NA ISTOKU

Govoreći o raspravama u 4. stoljeću, moramo imati na umu kompleksnu političku situaciju. Vode se političke bitke za teritorij, smjenjuju se rimski imperatori, nižu se rasprave koje sve više otežavaju rješavanje doktrinarnih pitanja. Daleko najteže bilo je pravovjernim biskupima koji su svim silama pokušavali očistiti teologiju od svih krivovjernih natruha. Upravo pravovjerni biskupi su bili česta meta progona te su ovisili o milosti i nemilosti careva. Stvar bi postajala još težom kada bi poneki pravovjerni biskupi pod prisilom ili iz vlastitog neznanja proglašavali teološke postavke koje nisu bile u skladu sa tadašnjom teologijom ortodoksne Crkve. Upravo u takvim teškim trenucima za Crkvu na svjetsku pozornicu izlaze svijetli likovi kao što su bili Atanazije Veliki i oci Kapadočani.⁷⁰

Oko 360. godine među Arijevim protivnicima je došlo do velikih podjela. Problematika odnosa između osoba Oca i Sina dodatno se zakomplicirala novom problematikom. Naime postavilo se pitanje u kakvom su odnosu Otac i Sin sa Duhom Svetim. Homouzijci i anomejci nisu imali dvojbi. Prvi su smatrali Duha Svetog istobitnim (*homoousios*) sa Ocem i Sinom, jednakim po moći i dostojanstvu. Anomejci su smatrali da je Duh Sveti niži od Oca i Sina, te samim time stvorenje. Veću poteškoću su imali homojuzijci: mnogi od njih nisu smatrali da je Duh Sveti Bog, iako nisu znali ponuditi neku drugu kvalifikaciju, dok su s druge strane neki smatrali da je Duh Sveti samo stvorenje. Ovi potonji su nazvani najprije pneumatomasi, a potom macedonijanci, po Macedoniju koji je oko 360. bio carigradski biskup. Uz ova pitanja naravno bilo je pitanje spora između pravovjernih biskupa i arijanaca. Političko-religiozni kontekst bio je dosta zamršen mnogim sporovima i pitanjima. U takvoj situaciji, Valent, brat Valentinijana I., koji je 364. preuzeo upravu nad Istokom, dodatno još pod Eudoksijevim utjecajem, stao je uz umjerene arijance, a udario je na homouzijce i homojuzijce na razne načine. Najčešće je biskupe u čijim biskupijama bi došlo do sporenja prognao u progonstvo. Tako je i Atanazije Veliki udaljen sa biskupske stolice. Prilično zamršena situacija se počela rasplitati između 370. i 378. zahvaljujući djelovanju Bazilija Cezarejskoga. Na crkveno-političkom polju nastojao je ujediniti sve istočnjake oko Melecija, pa i pod cijenu sukoba sa Zapadom. Na doktrinarnom polju je tražio formulu koja bi mogla pomiriti nicejski *homoousios* i trojstveni nauk o tri osobe

⁷⁰ Usp. TUKARA DRAGO, *Homojusijanska teologija Bazilija iz Ankire*, u: *Diacovensia* XIX (2011) 1, str. 48.

(hipostaze), uzimajući pojam *ousia* u značenju biti, ili božanske naravi zajedničke trima božanskim osobama, samostojnima i različitim međusobno. Stoga se formula jedna bit (*ousia*) i tri osobe (*hipostaze*), usporedno zapadnoj formuli o „jednoj božanskoj naravi u tri osobe“, nametnula na Carigradskom koncilu 381. Sretna okolnost je također bila što su na carsko prijestolje došli carevi Gracijan i Teodozije naklonjeni katoličkoj struji, te su pomogli da prevlada nicejska vjera, dopunjena u Carigradu stavkama koje se odnose na božanstvo Duha Svetoga, i prihvaćena na Istoku u bazilijevskom tumačenju.⁷¹

3.1. Atanazije Veliki

Sv. Atanazije Veliki (+373.) bio je zaista velik, osobito u borbi protiv arijanizma. 328. godine postao je biskupom u Aleksandriji, uz protivljenje mnogih arijanskih biskupa. Znali su arijanski biskupi kakvu imaju konkurenciju u biskupu Atanaziju. Morao se Atanazije stalno boriti sa napadima krivovjeraca, što melicijevaca što arijanaca. Konstantno su se žalili caru na Atanazija, neopravdano, ne bi li prisilili cara da svrgne Atanazija sa biskupske stolice. Naposljetku je i sam car povjerovao u optužbe i pozvao Atanazija da se opravda pred carem. Tako je Atanazije morao pred cara 332. godine, no ubrzo je uvjerio cara da su sve optužbe protiv njega izmišljene, te se u prijateljskom raspoloženju rastaje sa Konstantinom i vraća u Aleksandriju. Kroz cijeli život Atanazija će pratiti optužbe i podvale zbog kojih je morao čak pet puta u progonstvo. Izdržao je sve optužbe i progone, jer je bio čvrst i nepopustljiv. Pred očima je stalno ima jasan cilj. Istinu je ljubio do kraja i njoj se predavao do posljednjeg trenutka. U postupcima nije uvijek bio blag i nježan, ipak je vrijeme u kojem je živio bilo okrutno. Bio je uistinu svetac i veliki čovjek. To pokazuje običan vjernički puk što ga je sa zanosom i oduševljenjem čekao svaki put kad se vraćao iz progonstva. Tome svjedoče i monasi egipatskih pustara koji su ga uvijek rado primali i sakrivali pred srdžbom neprijatelja. To pokazuje i njegov kler koji mu je uvijek bio privržen i vjeran. Atanazije je sav svoj život uložio da očuva čistu i nepokvarenu otačku predaju.⁷²

Atanazije u svojim Pismima Serapionu i Epiktetu piše protiv arijevacu i njihova nauka. Izrijeком navodi nicejski izričaj „iz Očeve biti“ čime pobliže tumači izričaj „rođen iz Oca“. To je prvo izravno koncilsko odmjeravanje s Arijevim tezama. Izričaj

⁷¹ Usp. <http://patrologija.com/tema-20-drugo-razdoblje-arijanske-krize-od-362-do-381/> (stranica konzultirana 5. 7. 2018.)

⁷² Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 10.-19.

„iz Očeve biti“ nema utemeljenja u Bibliji. Koncil se riječju „bit“ (ousia) odlučuje za filozofski izraz. Tako po prvi puta u službenom crkvenom dokumentu, pri izricanju vjere, nailazimo na filozofski pojam.⁷³

Atanazijeva djela se odlikuju dubinom i jasnoćom te logičnom povezanošću. Dijelimo ih na: apologetska, dogmatska, povijesno-asketska i pisma. Nama je osobito važno djelo *Orationes (tres) contra Arianos* (Tri spisa protiv arijevac). Ovo je najvažnije i najopširnije Atanazijevo djelo. U njemu Atanazije izlaže svoj nauk te pobija arijevske dokaze iz Svetog Pisma. On brani božanstvo Kristovo eliminirajući svaku subordinacionističku sumnju. Atanazije polazi od toga da je Logos postao čovjekom kako bi ljude privukao sebi u božansku sferu. To pak ne bi mogao učiniti ako on sam nije Bog. Zato Logos nije samo neko posredno biće, nego pravi i istiniti Bog. Nije Bog po posinjenju, nego je rođen iz Očeve biti, ne na ljudski način, nego kao što zraka izlazi iz sunca ili kao što misao izlazi iz duha. Zato je Sin iste biti s Ocem. Ova istobitnost, jednobitnost, znači da sve što je Otac jest i Sin (osim očinstva), da sve što ima Otac ima i Sin, i sve što čini Otac čini i Sin. U početku kod Atanazija vidimo da je hypostasis isto što i ousia, a kasnije isto što i osoba. I protiv pneumatomaha piše Atanazije da Duh Sveti nije stvorenje Sinovo, nego pravi Bog kao Otac i Sin. Duh Sveti izlazi od Oca, svojina je Sinova i Sin ga daje učenicima. Zajedno sa Kapadočanima Atanazije uči da je Sin neposredni izvor Duha Svetoga. Za Krista kaže da posjeduje pravu božansku i savršenu ljudsku narav. Po njemu je utjelovljenje jedino sredstvo otkupljenja ljudskoga roda, jer Bog nije mogao dopustiti da ljudi propadnu, niti jednostavno oprostiti, niti se zadovoljiti ljudskom zadovoljštinom kroz pokajanje.⁷⁴

Atanazije je jedan od najvećih branitelja nicejskoga vjerovanja. Nasuprot Ariju, on pretpostavlja vjeru znanstvenoj spoznaji. Treba spomenuti da Atanaziju nedostaje odgovarajuće filozofsko produbljenje u poteškoćama koje su proizašle iz arijanizma. Tek će Kapadočani na prikladan način filozofski produbiti datosti vjere. Valja spomenuti i to da je Atanazije bio protiv miješanja carske politike u vjerska pitanja. Vjerojatno ni on sam nije bio svjestan značenja toga prosvjeda u vrijeme kad je obmana

⁷³ Usp. MANDAC MARIJAN, *Atanazije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980., str. 39.

⁷⁴ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 160.-163.

savršene suradnje Crkve i Carstva (Države) prijetila i najumnijim crkvenim ljudima da ih Carstvo i politika podredi svojim interesima.⁷⁵

3.2. Oci Kapadočani

U pitanju proizlaženja Duha Svetoga kapadočani su se najradije služili formulom „od Oca po Sinu“. Neosporna je njihova zasluga što su svojim teološkim radom pripremili tlo za vjersku odluku Carigradskog koncila. Oni su doveli trinitarnu teologiju do prvog završetka te tako nicejskoj teologiji pomogli da se trajno probije.⁷⁶

3.2.1. Bazilije Veliki

Kapadocija je bila maloazijska provincija u kojoj je moralni ugled samoga biskupa Cezareje, sv. Bazilija (+379.), prisilio cara Valensa da bitno ograniči progone katolika. Bazilije je tom pokrajinom upravljao od 370. godine i izvrsno je poznavao vjerska pitanja svojega doba. Bio je iz ugledne kršćanske obitelji i imao izuzetno obrazovanje koje je stekao na viskom školama u Ateni i Carigradu. Imao je dar vođenja ljudi i diplomatsku spretnost te bi se dojmio svakoga tko bi se sa njim susreo. Zato je caru bilo stalo dodvoriti se ovako utjecajnom i sposobnom čovjeku. Jednom prilikom posjetio ga je i sam car Valens kada je putovao kroz maloazijske provincije na Bogojavljenje 372. godine. Služba Božja koju je Bazilije služio u katedrali te njegova religiozna ozbiljnost toliko se dojmila cara da je odustao od svakog daljnjeg napora da pridobije Bazilija za homejsko vjerovanje. Štoviše poklonio je Baziliju povećane posjede u Cezareji kako bi mogao uzdržavati mnoge karitativne ustanove što ih je biskup bio otvorio.⁷⁷

Bazilije je bio biskup koji se svim silama borio kako bi pravovjerna struja opstala unatoč mnogim nerazumijevanjima od strane svojih katoličkih biskupa. Budući da je do Rima i pape Damaza stizala pošta isključivo iz Aleksandrije i Antiohije, stvorila se atmosfera jednostranog izvještavanja. Tako je papa bio izvještavan pomalo i krivo, pa nije bio naklonjen Baziliju. Bazilije je sve većom gorčinom gledao kako njegova pisma koja su gorila od nastojanja oko jedinstva ne nailaze na odgovarajuću gestu u pape Damaza. Nije bila riječ samo o povrijeđenoj samosvijesti kad je tada

⁷⁵ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 163.

⁷⁶ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 67.

⁷⁷ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 64.-65.

Bazilije pisao da je papa ponosan čovjek i da se od zapadnjačke oholosti ne može očekivati nikakva djelotvorna pomoć. Sudbonosno i najvažnije je bilo da se u Rimu na osnovi jednostranih izvještaja iz Aleksandrije i Antiohije nije spoznalo da na Istoku više nije bilo toliko riječi o arijevim strankama koje su se već počele polako raspadati, već da je vrhunsku pozornost zahtijevalo novo teološko pitanje i novi smjer koji se suprotstavljao vjeri u božanstvo Duha Svetoga. Zato Zapad i nije bio u stanju prepoznati teološki rad mladih nicejaca (Bazilije, Grgur Niški, Grgur Nazijanski i Amfilokije iz Ikoniona) koji su spoznali dvije bitne stvari: 1. da se uz načelno priznavanje nicejskih iskaza mora razraditi točan pojmovni govor da bi se ispravno razumjeli i 2. da se mora riješiti pitanje božanstva i osobnosti Duha Svetoga. Ovaj prvi problem riješili su, osobito Bazilije, na način da su do tada nejasnim i međusobno zamjenjivim pojmovima *ousia* i *hipostazis* dali jednoznačno definiran sadržaj. *Ousia* se definira kao pojam koji se koristi isključivo za Božju bit, dok se *hipostazis* definira kao oznaka za poseban bitak u kojemu se Božja bit izražava u Ocu, u Sinu i u Duhu Svetomu. Tako dolazimo do klasične formule trinitarne teologije: *mia ousia - treis hipostaseis*. Svaka od triju hipostaza posjeduje svoje karakteristične oznake: prva Očinstvo, druga Sinovstvo, treća Posvećenje. Svaka od tih triju božanskih hipostaza može se nazivati osobom.⁷⁸

3.2.2. Grgur Nazijanski

Sv. Grgur (+390.) je prozvan Nazijanskim po mjestu Nazijanžu u južnoj Kapadociji gdje mu je otac bio biskup. 379. godine zamoljen je da primi upravu crkve sv. Anastazije, jedine još pravovjerne u Carigradu, nakon smrti Bazilija koji je do tada njome upravljao. Svojim propovijedima i blagim postupcima Grgur uspijeva pridobiti natrag heretike. 381. godine opći koncil ga postavlja biskupom Carigrada. Makedonski i egipatski biskupi su se pobunili jer su smatrali da se Grgurovo imenovanje direktno protivi 15. kanonu Nicejskog koncila koji kaže da biskup ne može prelaziti u drugu biskupiju. Zbog mira Grgur se povlači i preuzima vođenje biskupije u Nazijanžu, koja je bila upražnjena nakon smrti njegovog oca. Bio je vrlo boležljiv, kontemplativne naravi, te se uklanjao od vreve života kad god je mogao. Kroz povijest je dobio nadimak „Bogoslov“ zbog toga što se čvrsto držao Svetoga Pisma i crkvene predaje.⁷⁹

Za crkvene oce istoka teologija je u prvom redu označavala učenje o Bogu u njegovu Trojstvu i Jedinstvu. Grgur Nazijanski je eminentni predstavnik takve teologije.

⁷⁸ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 65.-67.

⁷⁹ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 191.

Bio da se radi o Sabelijevu unitarizmu ili o arijevske kristološke herezi ili pak o makedonijevcima koji su nijekali božanstvo Duha Svetoga, Grgur protiv svih ustaje. Njegov veliki cilj je misterij Presvetoga Trojstva te on čini distinkciju s jedne strane između božanskih atributa (dobrota, istina, vječnost) kao atributa božanske naravi koji su zato zajednički trima osobama, i s druge strane različitosti individualnih karakteristika triju osoba (očinstvo, sinovstvo, izlaženje) koje označuju vlastiti karakter, posebnost i vlastitost pojedine božanske osobe. Iz toga proizlazi Grgurov čuveni zaključak: „Tri osobe nisu drugo nego Jedno pod vidom božanstva, dočim Jedinstvo je Trojstvo pod vidom osobnih vlastitosti. U raspravi s arijevcima tumači istinsko značenje pojma „Otac“. Ova riječ, veli Grgur, ne označuje bit Božju, niti Božje djelovanje. Kada bi bilo tako arijevcima bi bili u pravu, ukoliko bi u nekom vremenu Otac dao bit Sinu. Ime „Otac“ bitno označuje odnos, relaciju. Zato definirati Boga kao Oca ne znači ukazati na ono što On jest, nego izraziti ono što je On u odnosu na Sina. Otac, Sin i Duh Sveti nisu tri prazna aspekta, nego označavaju različitost odnošaja koji istodobno razlikuju i ujedinjuju tri Božanske osobe, a ne izlažu pogibelji njihovu božansku narav.⁸⁰

Kod Grgura Nazijanskog nailazimo na oznake za tri osobe: nerođenost, izlaženje i odašiljanje. On je formalno naučavao božanstvo i jednakost u biti što se tiče stvari za Duha Svetoga, za razliku od Bazilija koji je to samo uočio.⁸¹

Od velikog je značenja Grgurovo učenje o Duhu Svetome. On je prvi shvatio značenje termina „izlaženje“, kojeg implicitno nalazi u Iv 15, 26: „... Duha istine, koji izlazi od Oca“. Sa Grgurom i nakon njega ovaj termin će se uvijek koristiti u teologiji o Duhu Svetome. Ovaj termin postao je tehničkim terminom na Istoku i na Zapadu za izražavanje odnošaja podrijetla Duha Svetoga od Oca. Međutim, Grgur nam nije pojasnio razliku između termina izlaženja kod Duha Svetoga i termina rađanja kod Sina. Sam Grgur je to uvidio i priznao nemogućnost tumačenja izlaženja Duha Svetoga, rađanja Sina i nerađanja Oca.⁸²

3.2.3. Grgur Nisenski

Grgur Nisenski (+394.) mlađi je brat sv. Bazilija. Nagađa se da je bio oženjen i da mu je supruga Theosebeja ubrzo preminula. Nakon njene smrti povlači se u samoću kod brata Bazilija. Neuspjeli brak utjecao je na Grgura da s gorčinom govori o ženidbi.

⁸⁰ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 192.-193.

⁸¹ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 67.

⁸² Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 193.

Postao je svećenik, a ubrzo nakon toga brat Bazilije ga zaredi za biskupa u gradiću Nissi. Arijevci su ga prognali iz njegove biskupije te nije mogao vršiti svoju službu. Nakon dvije godine progonstva, tek nakon što umire car Valens (378.), vraća se u svoje sjedište Nissu. Na sinodi u Antiohiji 379. godine izabran je za metropolita u Sebasti u Pontu, gdje je proboravio nekoliko mjeseci. Sudjeluje na koncilu u Carigradu, gdje je održao sprovodni govor Meleciju Antiohijskom.⁸³

Grgur je bio oduševljeni origenovac i najdublji mislilac među Kapadočanima te je dobio nadimak „mistik“. Oduševljenje za Origena odvelo ga je u poneke stranputice (npr. učenje o apokatastazi). Primjetno je da je pod utjecajem Platona i neoplatonizma. Djela su mu pisana teškim i umjetnim stilom, a sadržaj im je suptilan i apstraktan. Grgur je uključen u doktrinarne kontroverzije svojega vremena. Obdaren spekulativnim genijem, uspijeva duboko zahvatiti u najteže probleme. U svojim djelima usmjeren je intelektualno zahtjevnijoj sredini. On uči da čovjek dolazi do spoznaje Boga na način da se iz osjetilnog svijeta uzdiže u nadosjetilni i tamo traži Boga (per visibilia ad invisibilia). Ovakav put je pun opasnosti, stoga čovjeku pomaže Sveto Pismo kao glas Duha Svetoga. Grgur misli da savršenije duše Duh Sveti neposredno prosvjetljuje već ovdje na zemlji, te one stoga mogu u ekstazi Boga vidjeti licem u lice. Očita nam je ovisnost o Origenu.

Kada objašnjava Presveto Trojstvo, Grgur se služi Platonovom filozofijom, pripisujući realnost općim pojmovima. Tako prema njemu čovjek znači „narav“ a ne „individuum“. Prema tome Petar, Pavao, Marko ne znače tri čovjeka, nego jednoga. Također riječ Bog znači brojčano jednu narav, a ne narav podijeljenu na pojedinačne osobe. Iz toga proizlazi da su Otac, Sin u Duh Sveti jedan Bog a ne tri Boga. Možemo uočiti da Grgur miješa logički i realni red. No on je htio na taj način Presveto Trojstvo učiniti shvatljivim. Inače je njegova trinitarna teologija ispravna. Tri božanske osobe imaju jednu zajedničku narav, djelovanje *ad extra* je zajedničko trima osobama. Započinje se u Ocu, razvija se kroz Sina i završava se u Duhu Svetomu. Razlika između božanskih osoba jest u odnosima. Duh Sveti izlazi od Oca po Sinu. U Kristovoj osobi sjedinjene su božanska i ljudska narav tako da nisu pomiješane, nego „sraščene“ tako da

⁸³ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 187.

svojstva jedne i druge naravi postaju zajednička svakoj od njih. Iz toga nauka proizlazi *communicatio idiomatum*. Na taj način Grgur se obračunava sa arijancima.⁸⁴

3.3. Carigradski koncil 381. godine

Zaključci Nicejskoga koncila Crkvi nisu donijeli željeni mir. Rasprave i sukobi su se nastavili. Arijanizam je odbijen, ali nije bio oslabljen. Štoviše, našao je mnoge pristaše, koji su u nekoliko biskupija svrgnuli pravovjerne biskupe. Čak je i car Konstancije (337.-361.) podržao krivovjerje, tako da je jedno vrijeme prijetila opasnost da arijanstvo bude državna vjera. I car Valent, Konstancijev nasljednik, podržao je arijanizam. Poslije polustoljetne borbe, arijanizam se podijelio na nekoliko frakcija, bio je lišen carske potpore i dotučen teološkim argumentima tzv. neonicejaca otaca Kapadočana. Od velike pomoći bila je potpora cara Teodozija Velikog te je arijanizam pobijeđen na koncilu u Carigradu 381. godine.⁸⁵

Moramo priznati da je do sazivanja koncila u Carigradu došlo više iz političkih razloga, nego iz teoloških. Novi ustanak Gota na Balkanu prisilio je cara Valensa na rat, a car se obratio za pomoć svom bratu Gracijanu, caru zapadnog carstva. Prije samoga odlaska u rat, car Valens je povukao svoje odluke o progonu katoličkih biskupa, tako da su Antiohija i Aleksandrija opet dobile svoje biskupe Melecija i Petra. U bitci kod Drinopolja 9. kolovoza 378. car Valens pogiba, a u siječnju 379. godine car zapadnog carstva Gracijan poziva španjolskog generala Teodozija kao suaugusta, i predaje mu Istok kao područje vlasti. Oba su cara ispovijedala nicejsku vjeru, kojoj se, kako se činilo, otvarala mirnija budućnost.⁸⁶

Car Teodozije saziva koncil u svibnju 381. godine on obuhvaća samo biskupe Istoka. Što se tiče broja sudionika zaostaje za Nicejskim, okuplja oko 150 sudionika. Papa Damaz nije bio prisutan niti je poslao svoje izaslanike, biskupi Zapada su naime zasjedali u Akvileji.⁸⁷

Ideja koncila morala se nakon Valensove smrti snažno nametnuti, bar za istočni dio Carstva. Već u proljeće 380. godine car Teodozije daje do znanja da bi do koncila moglo uskoro doći. Pitanja koja su se trebala rješavati na koncilu bila su za Istok vrlo bitna, kao npr. antiohijski raskol i pneumatološko pitanje. Car je konačno odaslo pisma

⁸⁴ Usp. PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., str. 187.-189.

⁸⁵ Usp. GOLUŽA BOŽO, *Povijest Crkve*, TIM, Mostar, 1998., str. 104.

⁸⁶ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 67.

⁸⁷ Usp. JEDIN HUBERT, *Crkveni sabori*, KS, Zagreb, 1980., str. 23.-24.

da se u svibnju 381. dođe u Carigrad. Govori se od oko 150 sudionika. Među najutjecajnijima bili su biskupi iz biskupije Oriens pod vodstvom Melecija Antiohijskog. Uz njih najutjecajniji su bili mladonicejci: oba brata tada već pokojnog Bazilija Velikog (Grgur iz Nise i Grgur Nazijanski) i Amfilokije iz Ikonija. Sigurno su na koncil bili pozvani i biskupi iz opozicije, pneumatomasi, pod vodstvom biskupa Eleuzija iz Kizika. O biskupima pneumatomasima nemamo podataka, iako možemo biti sigurni da su prisustvovali koncilu, jer koncil sigurno nije bio sinoda samo jedne stranke. Prije samog početka zasjedanja car je primio sudionike koji su bili pristigli, a biskupa Melecija nagradio je počasnim pozdravom te ga na taj način indirektno predložio za predsjedatelja koncila. Sjednice se nisu odvijale u carskoj palači, niti je car Teodozije prisustvovao zasjedanjima. Sloboda raspravljanja bila je zajamčena. Nažalost protokoli sjednica nisu ostali sačuvani pa se točan tijek stvari ne može utvrditi. Već u prvim danima zasjedanja umire biskup Melecije koji je predsjedao. Nama je osobito važno pitanje božanstva Duha Svetoga o kojemu se raspravljalo već u prvim tjednima zasjedanja. Caru Teodoziju bilo je osobito stalo do rješavanja toga pitanja, kako bi se konačno pneumatomasi i makedonijanci vratili među pravovjerne. Njegove su se nade ubrzo rasplinule. Usprkos svim nastojanjima, osobito Grgura Nazijanskog, nije se skupina Eleuzija iz Kizika mogla nagovoriti da prizna božanstvo Duha Svetoga. Oni uskoro napuštaju koncil i upozoravaju svoje pristaše da ne smiju prihvatiti Nicejsko vjerovanje. Koncil iz 381. djelotvorno je zaključio dugu raspravu trinitarnog pitanja te na taj način pomogao da se istakne teologija koja je utemeljena na Nicejskom koncilu. Od tada arijevtstvo bilo kojega smjera nije predstavljalo nikakvu ozbiljniju opasnost u Crkvi.⁸⁸

3.3.1. Nicejsko-carigradski simbol vjere

Za arijance, koji su Sina smatrali pukim Očevim stvorenjem, bilo je ustaljeno mišljenje da je Duh Sveti Sinovo stvorenje. Iz toga je proizašlo krivovjerje po kojemu je Duh Sveti nekakav duh, nešto savršeniji od anđela. Oci Kapadočani jasno su u svojim spisima iznijeli istobitnost Duha Svetoga s Ocem i Sinom. Prava osuda ovoga krivovjerja došla je na koncilu u Carigradu 381. godine. Što se tiče osobe Duha Svetoga, na tome koncilu je donekle modificirano Nicejsko vjerovanje. Tako koncil definira: „vjerujemo u Gospodina i Životvorca, koji izlazi od Oca, koji se s Ocem i Sinom časti i slavi, koji je govorio po prorocima...“. Kasnije je ovaj koncil priznat

⁸⁸ Usp. JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995., str. 69.-74.

sveopćim, a ovaj dogmatski obrazac nazvan je nicejsko-carigradskim vjerovanjem. Naukom da Duh Sveti izlazi od Oca odbačeno je arijansko krivovjerje. No unatoč tome i dalje nije jasno određen kompletan odnos unutar Presvetog Trojstva. Ostaje otvoreno pitanje odnosa između Sina i Duha Svetoga, što se različito definiralo na Istoku i Zapadu. Još od 4. stoljeća istočna Crkva imala je formulaciju *od Oca preko Sina*, a zapadna *od Oca i Sina*. U Španjolskoj je *Filioque* na sinodi u Toledu 589. godine bilo uneseno u Nicejsko-carigradsko vjerovanje. Ovo pitanje je kasnije izazvalo velike prijepore između Istoka i Zapada te je bilo jedno od ključnih pitanja zbog kojih je došlo do istočnog raskola.⁸⁹

Dogmatski obrazac koji nazivamo nicejsko-carigradskim vjerovanjem u grčkoj liturgiji se koristi u izvornom obliku, kako je definirano na carigradskom koncilu: „i u Duha Svetoga... koji izlazi od Oca“. Takav obrazac vjerovanja je ušao i u rimsku liturgiju, ali sa malim dodatkom koji će odigrati sudbonosnu ulogu u povijesti međusobnih odnosa istočne i zapadne Crkve. Grci su formulu „koji izlazi od Oca“ tumačili i razumjeli kao „izlazak od Oca preko Sina“, dakle više dinamički. Na zapadu se ovo tumačilo više statički, kao izlaženje „Od Oca i Sina“. Ovaj dodatak na zapadu je tumačen više kao tumačenje, dok su ga istočnjaci shvatili kao iskrivljavanje nicejsko-carigradskog vjerovanja.⁹⁰

Nakon Carigradskog koncila, na Istoku su ponegdje ostale pojedine skupine arijanaca, vrlo postojane i međusobno podijeljene te su se zadržale sve do konca 5. stoljeća. Na Zapadu pak, gdje se činilo da je sabor u Akvileji 381. eliminirao ostatke arijanizma, pojavio se problem sa gotskom invazijom. Got kršćanin Vulfila proširio je među Gotima kršćansku vjeru u obliku radikalnog arijanizma, pa su nastojali takvu vjeru čuvati kao prepoznatljivi znak njihove nacionalne svijesti. Posebno je žestok bio sukob između osvojenih katolika i osvajača arijanaca u Africi koju su zauzeli Vandali, gdje su katolici bili progonjeni. Za razliku od Istoka, na Zapadu je valjalo pričekati konac 6. stoljeća kada su svi barbari malo po malo prešli na pravovjernu katoličku vjeru.⁹¹

⁸⁹ Usp. GOLUŽA BOŽO, *Povijest Crkve*, TIM, Mostar, 1998., str. 104.-105.

⁹⁰ Usp. KOLARIĆ JURAJ, *Ekumenska trilogija*, Prometej, Zagreb, 2005., str. 132.

⁹¹ Usp. <http://patrologija.com/tema-20-drugo-razdoblje-arijanske-krize-od-362-do-381/> (stranica konzultirana 23. 7. 2018.)

ZAKLJUČAK

Diplomski rad je pokušao osvijetliti pojavu, tijek i posljedice arijanskog krivovjerja na kršćanskom istoku. U tome kontekstu istraživanje započinje prikazom Arija kao povijesne osobe. Odmah na početku rada dobili smo uvid kako je njegova osebujna ličnost s posebnim naglaskom na intelektualnu potkovanost i elokventnost utjecala na oblikovanje arijanskog nauka te na plodonosnost i brzinu njegova širenja. K tome, za razumijevanje nagle i snažne pojave ove velike hereze, osobito je vrijedno spomenuti različite filozofske struje poput neoplatonizma i gnoze. Uzevši u obzir rečeno i ambijent nerazumijevanja trinitarno-kristoloških istina kršćanske vjere, razvidno je kako je utjecaj ovoga krivovjerja bio snažan i činio se nezaustavljivim. Razmišljajući o njegovu nauku koji je istovremeno za nijansu i gomilu različit od pravovjernog trinitarnog i kristološkog shvaćanja, zaključujemo da je začetak ove hereze bio obećavajući za njega i njegove sljedbenike.

Začetak je zbog svega rečenoga vrlo brzo poprimio zreli stadij i snažnim zamahom izvršio veliki utjecaj na kršćanski istok u cjelini. Unatoč činjenici da se radi o krivovjerju koje muti istinsko razumijevanje crkvene doktrine, ono je istovremeno potaknulo buđenje velikih crkvenih autoriteta i uzora koji su iskristalizirali obrasce vjere koji su do tada uvelike bili nerazjašnjeni. Da nije bilo krivovjerja, vrlo bi teško bilo očekivati pojavu ekumenskih crkvenih koncila i proglas Nicejsko-carigradske vjeroispovijesti. Uzročno posljedična veza hereze i pravovjerja imala je reperkusije i na teološko-političku klimu onoga vremena. Istovremeno, ubrzo se shvatilo da ni tako veliki i slavni ekumenski koncil nije uspio donijeti prekid s arijanizmom, nego da je on ostao mrlja u razumijevanju kršćanskog pravovjerja još dugi niz godina.

Tek pojavom crkvenih otaca Istoka, Atanazija Velikog i otaca Kapadočana, arijanizam biva teško uzdrman. Ovi velikani su svojom svetošću i eruditnošću potkopali same temelje arijanizma te trajno zacrtali put pravovjernoj teologiji koja je začeta još u Niceji 325. godine. Atanazije Veliki svojom teološkom dubinom i jasnoćom pojmova brani Kristovu istobitnost s Ocem. Bazilije Veliki svojom diplomatskom spretnošću brani pravovjerman nauk pred samim carem, a teološkom nadarenošću se posebno istakao u obrani božanstva osobe Duha Svetoga. Grgur Nazijanski svojom blagošću uspijeva pridobiti mnoge heretike i vratiti ih natrag u krilo Crkve. Grgur Nisenski, koji nosi nadimak „mistik“, uspijeva svojim spekulativnim genijem utjecati na intelektualnu

sredinu i pridobiti mnoge intelektualce. Konačan udarac arijanizmu zadan je na Carigradskom koncilu 381. godine pobjedom pravovjerja. Na njemu je pobijedila nicejska pravovjerna struja, a najveći plod koncila je jedan od najvažnijih dogmatskih obrazaca naše vjere, Nicejsko-carigradsko vjerovanje.

Opseg dostupne literature koja se referira na našu temu uvelike nadilazi dosege ovoga rada. Ipak, on nije za cilj imao obuhvatiti i analizirati, nego sažeto i razumljivo prikazati teološko-politička previranja u počecima kristaliziranja istina o najdubljim tajnama kršćanske vjere. U današnjem vremenu, kada često dolazi do ravnodušnosti za nerazumijevanje obrazaca vjere koju ispovijedamo, vrlo je vrijedno vratiti se na izvore i pobuditi u sebi i bližnjima žar za Istinom i Ljubavlju koju nam je Bog Otac objavio i ostavio kao najdragocjeniji biser u osobi Isusa Krista. Stoga, neka ovaj rad potakne opsežnija i kvalitetnija istraživanja o drami pravovjerja i krivovjerja kroz povijest kako bi nam budućnost sjala jasnim svjetlom istine o Bogu i čovjeku.

LITERATURA

Knjige i članci:

- BARIŠIĆ ANTO, *Teandrička kristologija Tomislava Janka Šagi-Bunića*, KS, Zagreb, 2012.
- DENZINGER HEINRICH, HÜNERMANN PETER, *Zbirka sažetaka, vjerovanja definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, UPT, Đakovo, 2002.
- GALOT JEAN, *Kristologija*, UPT, Đakovo, 1996.
- GOLUŽA BOŽO, *Povijest Crkve*, TIM, Mostar, 1998.
- JEDIN HUBERT, *Crkveni sabori*, KS, Zagreb, 1980.
- JEDIN HUBERT, *Velika povijest Crkve*, Drugi svezak, KS, Zagreb, 1995.
- KASPER WALTER, *Bog Isusa Krista*, UPT, Đakovo, 1994.
- KOLARIĆ JURAJ, *Ekumenska trilogija*, Prometej, Zagreb, 2005.
- KUŠAR STJEPAN, *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb, 2001.
- MANDAC MARIJAN, *Atanzije Veliki Pisma o Kristu i Duhu*, Služba Božja, Makarska, 1980.
- MANDAC MARIJAN, *Bazilije Veliki Duh Sveti*, Služba Božja, Makarska, 1978.
- MANDAC MARIJAN, *Ćiril Aleksandrijski Utjelovljenje Jedinorođenca-jedan Krist*, Služba Božja, Makarska, 2001.
- MANDAC MARIJAN, *Euzebije Cezarejski Crkvena Povijest*, Služba Božja, Split, 2004.
- MANDAC MARIJAN, *Grgur Nazijanski Teološki govori i teološka pisma*, Služba Božja, Split, 2005.
- MANDAC MARIJAN, *Grgur iz Nise Velika kateheza*, Služba Božja, Makarska, 1982.
- MANDAC MARIJAN, *Krst i euharistija u Novozavjetnoj i otačkoj predaji*, KS/Služba Božja, Zagreb-Split, 2016.
- MANDAC MARIJAN, *Teodoret Cirski Izabrani spisi*, Služba Božja, Split, 2003.

McGRATH ALISTER E., *Uvod u kršćansku teologiju*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“/Ex libris d. o. o., Rijeka, 2006.

MORESCHINI CLAUDIO, *Povijest patrističke filozofije*, KS, Zagreb, 2009.

PAVIĆ JURAJ-TENŠEK TOMISLAV ZDENKO, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993.

PAVIĆ MATIJA, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Biskupijska tiskara u Đakovu, Đakovo, 1891.

PAVLOVIĆ AUGUSTIN, *Sv. Toma Akvinski Stožeri kršćanske vjere*, Symposion, Split, 1981.

SCHNEIDER ALFRED, *Kristologija*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2008.

SCHÖNBORN CHRISTOPH, *Bog posla Sina svoga*, KS, Zagreb, 2008.

SIMONETTI MANLIO, *La crisi ariana nel IV secolo*, Institutum patristicum „Augustinianum“, Roma, 1975.

SOIĆ KRAFT VANDA, *Hilarijeva borba protiv arijanizma*, Crkva u svijetu, Split, 2016.

STANILOJE DIMITRIJE, *Pravoslavna dogmatika II*, Eparhija istočnoamerička, Beograd, 1993.

ŠAGI BUNIĆ TOMISLAV J., *Povijest kršćanske literature I.*, KS, Zagreb, 1976.

TETTAMANZI DIONIGI, *Ovo je naša vjera*, KS, Zagreb, 2009.

QUASTEN JOHANNES, *Patrologia II*, Biblioteca de autores cristianos, Madrid, 1977.

TUKARA DRAGO, *Homojusijanska teologija Bazilija iz Ankire*, u: *Diacovensia XIX* (2011) 1

Internetski izvori:

<http://patrologija.com/tema-18-arijanizam/>

<http://patrologija.com/tema-20-drugo-razdoblje-arijanske-krize-od-362-do-381/>

SADRŽAJ

Sažetak	2
Summary	3
UVOD	4
1. ZAČETAK ARIJANSKE HEREZE	6
1.1. Arije kao povijesna osoba	6
1.2. Različita učenja koja su utjecala na Arija	7
1.3. Pojava Arijeva krivovjerja	8
1.4. Arijev nauk	9
2. UTJECAJ ARIJEVA KRIVOVJERJA NA ONDAŠNJU TEOLOGIJU	17
2.1. Teološko-politička klima u vremenu Arijeva djelovanja	17
2.2. Nicejski koncil 325. godine	19
2.3. Postnicejsko razdoblje i prvi Arijevi sljedbenici	24
2.3.1. Apolinar iz Laodiceje	26
2.3.2. Euzebije iz Nikomedije	28
2.3.3. Euzebije Cezarejski	28
2.3.4. Aecije	30
2.3.5. Eunomije	30
3. ODGOVOR CRKVE NA ISTOKU	32
3.1. Atanazije Veliki	33
3.2. Oci Kapadočani	35
3.2.1. Bazilije Veliki	35
3.2.2. Grgur Nazijanski	36
3.2.3. Grgur Nisenski	37
3.3. Carigradski koncil 381. godine	39
3.3.1. Nicejsko-carigradski simbol vjere	40

ZAKLJUČAK.....	42
LITERATURA	44
SADRŽAJ.....	46